SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

ERMENİ İDDİALARI

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

1949 yılında Adana'da doğdu. 1967'de liseden, 1971 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1974 yılında aynı üniversitede Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nde asistan, 1978 yılında doktor oldu. 1982'de yardımcı doçentliğe, Nisan 1983'te de doçentliğe yükseldi. 20 Mart 1989'da profesör oldu. Ayni tarihlerde Türk Tarih Kurumu asil üyesi seçildi. 1989 yılında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'na tayin edildi; 17 Aralık 1990'da da genel müdür yardımcılığına getirildi. 2 Mart 1992'de istifa etti ve Marmara Üniversitesi'ndeki görevine döndü. 26 Ağustos 1992 tarihinde rektör yardımcısı oldu. 21 Eylül 1993 - 23 Temmuz 2008 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu Başkanlığı (TTK) yaptı. Halen Gazi Üniversitesi'nde öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

Eserleri:
- *Ma'rüzät (Ahmed Cevdet Paşa)*
-*XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorhığu'nun İskän Siyäseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi,*
-*Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller),*
-*Osmanlı Devlet Teşkilätı ve Sosyal Yapı,*
-*Ermeni Tehciri*
-*Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*
-*Başlangıçtan 1774'e Kadar Osmanlı Tarihi (Kollektif)*
-*90 Numaralı Mühimme Defteri (Kollektif)*
-*Türk Tarihinde Ermeniler (Kollektif)*
-*Tarih Gelecektir*

Babıali Kültür Yayıncılığı: 95
Tarih: 8

Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

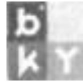
Editor
Yasin Duvan

Tasarım
BKY Ajans

Birinci Baskı. Şubat 2006
İkinci Baskı: Nisan 2006
Üçüncü Baskı: Ocak 2007
Dördüncü Baskı: Mayıs 2007
Beşinci Baskı: Şubat 2008
Altıncı Baskı: Mart 2008
Yedinci Baskı: Ekim 2008

ISBN: 978-975-8486-96-0

Sertifika No: 0207-34-007749

babıalı kültür YAYINCILIĞI

29 Ekim Cad. No: 23, 34530 Yenibosna/İSTANBUL
Tel: (0212) 454 21 65 (pbx) **Faks:** (0212) 454 21 71 **GSM:** (0505) 584 03 79
www.bky.com.tr • bky@bky.com.tr

Baskı ve Cilt
MAPSAN Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven Sitesi C Blok 278 Topkapı/ISTANBUL
Tel: (0212) 544 36 66 • (0212) 544 77 74 • Faks: (0212) 544 72 64

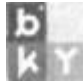
SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

ERMENİ İDDİALARI

YUSUF HALAÇOĞLU

Sevgili Babama...

TARİH

babıalı kültür YAYINCILIĞI

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AO	Artem Ohandjanian
AOK	Armeeoberkommando (Başkomutanlık)
ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı
ATBD	Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Ayr.	Ayrıca
B	Belge
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
D	Dosya
DH.	Dahiliye Nezareti
Ed.	Editor
FO	Foreign Office
HR. MÜ.	Hariciye Mütareke
KA	Kriegsarchiv (Savaş Arşivi)
NA	Nachrichtenabteilung (İstihbarat Dairesi)
NARA	National Archives and Research Administration
No.	Numara
NP	Nurettin Peker Arşivi
R	Record Group
s	sayfa
ŞFR	Şifre Kalemi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
UK	United Kingdom
US	United States
v.d	ve davamı
Vol.	Volume
WO	War Office

SUNUŞ

Milletlerin daha geniş topraklara hükmetme, daha nüfuzlu ve daha zengin bir toplum olma hırsı, insam ve insani değerleri geri plana iten bir anlayışı doğurmuştur. Halbuki hemen bütün dinlerin temel felsefesinde yer alan en önemli ilkelerden biri, "canlı"nın yaratanla ilişkilendirilen kutsallığı ve canlılar içinde en muteber addedilen insana olan sayğıdır. Buna rağmen çoğu insanın egoizmin etkisiyle başkalarını kullanma ve başkalarının sırtından geçinme istekleri, yani emperyalist düşünce, devletler ve toplumlar arasinda sürekli rekabete ve çatışmalara yol açmıştır. Nitekim Rusya, Avusturya -Macaristan, Almanya, Fransa ve İngiltere gibi 19. yüzyılın belli başlı sömürge imparatorlukları büyük bir rekabet içinde dünyayı paylaşırken, daha fazlaya sahip olma hırsı, "elde etmek" uğruna her yolu mübah görmüştür. Buna bağlı olarak, henüz doğrudan sömürgeleri haline getiremedikleri Osmanlı Devleti'nin, Hiristiyanlık adına gayrimüslim halkını kışkırtırken, öte yandan Osmanlı topraklarini paylaşma plänları yapmışlardır. Esasen Batı'nm aralarındaki üstü örtülü rekabet ve birbirlerine hükmetme düşünceleri, Birinci Dünya Savaşı'yla kuvveden fi-ile dönüşün göstergesidir.

Birinci Dünya Savaşı (Birinci Paylaşım Savaşı), medeni dünyanın (!) ädeta birbirini boğazladığı, 40 milyon insanm hayatını kaybettiği bir vahşetın adıdır. Bu savaşta, insanlık adına insani değerler rafa kaldırılmış, birkaç yöneticinin şahsi hırsıyla çıkan savaş sonucu, milyonlarca günahsız kadın, çocuk ve masum insanın yaşadığı acı, altından kalkıl-maz bir sorumluluğu savaşı çıkaranlarm sırtına yüklemiştir. Bu savaşta tüm insanlık bir trajedi yaşamıştır. Ne yazık ki, bu denli yıkıma sebep olan bir savaşın ardından, otuz yıl sonra yine medeni dünyada (!) şahsi hırsların, adeta insanlıkla alay edercesine geçmişte yaşanan acıları unutup, altmış milyon insanın ölümüyle sonuçlanan, atom bombası gibi toplu ölüm silahlarının kullanıldığı daha da feci ikinci büyük savaşa girmesi, ibret almamızı gerektiren bir tarih kesitidir. Ama ne yazık ki bugün de geçmişte olduğu gibi hırslarına mağlup olanlar yüzürvden tarih tekerrür etmektedir. Dileğimiz, bundan böyle insanların acı çekmemesidir.

Birinci büyük savaşta, yani 1914-18'de savaşın en yoğun olarak cereyan ettiği coğrafyalardan biri de Osmanh İmpa-ratorluğu idi. İmparatorluğun üç. cephede, Çanakkale, Kaf-kasya ve Suriye-Filistin bölgesinde verdiği mücadele, tarih araştırmacıları için, ädeta bir laboratuar niteliği taşımaktadır. Meselä Çanakkale Savaşları, Türklerle İngiliz ve Fransızlar arasında geçmesine ragmen, savaşta, Yeni Zelanda, Avustralya, Hindistan gibi ülkelerin askerleri de yer almış-tı. Keza Kafkasya Cephesi'nde Türk-Rus çatışması içinde Gürcüler ve Ermenilerle ciddi savaşlar vuku bulmuştur. Suriye-Filistin cephesi ise İngiliz, Fransız, Arap ve Türklerin çarpışmalarına sahne olmuştur. İşte senaryosu kendileri tarafından yazılan, devlerin rol aldığı ve en ince siyaset oyunlarının oynandığı böyle bir ortamda, Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler de, İtiläf Devletleri'yle işbirliği içine

girerek fiilen savaşa dahil olmuştur. Aslında Osmanlı Devleti daha 1890'lı yıllarda Ermenilerin İngiltere, Fransa ve Rusya'yla yakın ilişkilerini tespit etmiş ve onlar tarafından kışkırtıldıklarını belgelemiştir. Nitekim 4 Aralık 1893 tarihiyle İngiltere Türkiye İmparatorluk Büyükelçüiği tarafından Hariciye Nâzırı Said Paşa'ya gönderilen ve Merzifon doğumlu Karabet Agopyan'm *Times Gazetesi'nde* yayımla-nan konuşması, buna güzel bir örnektir. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İşbirliği 1845-1890,1891-1893* adıyla 2004 yılmda Ankara'da yayımlanmış iki ciltlik eserde bu tür ilişkilerle ilgi-H belgeler yer almaktadır. Bu ilişkilerin, başta belirtildiği üzere İtiläf Devletleri'yle yaşadıkları ülkeye ihanete varan bir işbirliğine dönüşmesi, Ermenilerin bulundukları bölgelerden savaş alanı dışına nakledilmelerine yol açmış, bu nakil sırasında çeşitli sebeplerle uğradıkları kayıplar, daha sonraki yıllarda, bir benzerlik göstermemesine rağmen İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudilerin yaşadıklan fecaat ör-nek gösterilerek soykırım söylemine dönüştürülmüş, iddi-alar, dünya savaşı ortamında yaşanan iki taraflı acıları gözardı ederek, iddiada bulunanlarm da inanmaya başladıkları tek yanlı sanal bir gerçeklik halini almıştır. İşin bu saf-hasında, kendilerinin bile inanmadıkları, fakat siyaseti bilime tercik ederek parlamentolarmda tek yanlı karar almak suretiyle halklar arasında kin ve nefrete yol açan ve Ortaçağ engizisyon mahkemelerini aratmayacak bir biçimde soykınm gibi ağır bir ithamın sorumluluğunu taşıyanlar, o dönemde yaşanan olayların gerçek yüzünü, insanlık değerleri adına, tarih ilminin olağan kurallan çerçevesinde çözümlemek durumundadırlar.

Tarih bilimi, geçmişte meydana gelmiş olayları, farklı pencerelerden değerlendiren, fakat bu değerlendirmeleri belgelere dayanarak açıklayan bir ilim dalıdır. Günümüzde bazı kimselerin, özellikle Ermeni soykırım iddialannda bu-lunanların tarihin belgelerle yazüamayacağı, bunun yerine tanıklara itibar edilmesi tarzmdaki tezlerine karşılık, tarih metodolojisinin olağan uygulaması olan, farklı, fakat o dönemde Osmanlı Devleti'yle savaş halinde olan devlet arşivlerinden alınan belgeleri de kullanarak araştırma yapmak, şüphesiz objektif yaklaşımın bir gereğidir. İşte bu kitapta, buna sadık kalarak, kısa fakat öz bir biçimde, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki durumlarını ve o döneme ait bazı soruları belgelerle açıklamaya çalıştık. Bu vesileyle, büyük bir özveriyle ilgili ülke arşivlerinde araştırmalar yapan ve belgeleri temin eden değerli arkadaşlarım Prof. Dr. Hikmet Özdemir, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Doç. Dr Ömer Turan ve Yard. Doç. Dr. Ramazan Çalık'a teşekkür ediyorum.

Gerçekte yapılması gereken, geniş bir açıdan ve olayların başladığı zaman diliminden konuya bakabilmektir. Bu bilimsel yaklaşımın temel kuralıdır. Bu bakımdan yukarıdaki anlayışla olaylarla ilgili olarak burada sunulan belgeler, çok söze gerek duyulmayacak biçimde, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı tutum ve davranışlarını, buna karşı alman tedbirleri ve sonrasmda ortaya atılan katliam ve nihayet soykırım iddialarını bilim penceresinden değerlendirmekte ve soykırım

tanımıyla, Ermenilerin Suriye'ye nakilleri sırasında maruz kaldıkları muamelenin uyuşup uyuşmadığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, akıllarda şekillenen pek çok sorunun cevabını da, büyük ölçüde burada belgeleriyle bulmak mümkün olacaktır. Aslında ortaya atılan her iddiaya karşı bir kitap yazmak mümkündür. Ancak bu küçük kitapla ulaşmak istediğimiz hedef, kişilerin merak ettikleri bazı konuları açıklamak ve rahat okuyabilecekleri bir başvuru eseri hazırlamaktı. Bilhassa kitabın sonuna konulan çoğu yabancı arşiv belgeleri, bir soykırımın yaşanıp yaşanmadığını, iddialarm doğru olup olmadığını okuyucunun görüşüne summaktadır. Ayrıca kitapta, Ermeni komitelerinin Müslüman halka karşı gerçekleştirdikleri katliamlar ile ulaşmak istedikleri hedeflere de kısaca yer verilmiştir. Bununla beraber bir kaç cilt olacak bu katliamlara ve bunların görgü şahitlerinin bizzat anlatımlarına geniş biçimde yer vermek, kitabın bütünlüğü açısından mümkün olamamıştır. Zira kitabın adından da anlaşılacağı üzere, temel hedef, Ermenilerin zorunlu göçe tabi tutulmalarının bir soykırım olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğini belgelerle ortaya koymaktır. Gerçekte diaspora Ermenilerinin, Birinci Dünya Savaşı'nda sadece Ermenilerin zulme uğradıklarını ve bir trajedi yaşadıklarını düşünmeleri, buna karşılık, o dönemde, kendi atalarının masum insanlar olarak kendi halinde oturdukları iddiasında bulunmaları, konuya tek yanlı yaklaşımın diğer yönünü ve dolayısıyla çözümünü zorlaştıran en önemli sebeptir. Halbuki, Ermeni çetelerinin bir Ermenistan kurma plânı içinde bulunduğunu bütüıı tarih kaynakları yazmakta ve bunun için o zamanki büyük devletlerin bu arzuyu kendi çıkarlarına kullanarak, Ermenileri içinden çıkılmaz bir kaosa sürükledikleri bilinmektedir. Bu mücadele, Ermenilere yüzlerce, binlerce yıldır beraber yaşadıkları insanları düşman görmelerine ve neticede topraklarmı terk etmelerine yol açmıştır.

Bugün, parlamentolarında soykırım yapıldığını kabul eden devletler de, tarihin bu gerçeğini bir yana bırakarak, tarihten gelen bir kini, tüm demokratik değerleri göz ardı ederek, Ortaçağ zihniyetiyle sürdürmeye devam etmektedir. Oysa ki bir ulusu, kişisel olabilecek insanlık ayıbı olan böyle bir suçla suçlarken, hangi belgelere dayandıklarını ve hangi mahkeme kararını esas aldıklarını düşünmeleri bir insanlık gereğidir. Aksi takdirde, tarihin acımasız yargısından kendilerinin de kurtulamayacaklarını ve 1948 soykırım sözleşmesinin, "bir ulusa veya topluluğa, bedensel ruhsal zarar vermek" maddesini ihlal suçlamasıyla karşı karşıya kalabileceklerini unutmamalıdırlar

GİRİŞ

SÜRGÜNE GİDEN YOL:

ERMENİ KOMİTELERİNİN FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nin, güvenlik sebebiyle 1915'te Ermenileri Suriye'ye sevk ve iskäna tabi tutması, bazı ülkelerce siyasi bir değerlendirmeyle "soykırım" olarak kabul edilmekte, özellikle Türkiye'nin AB'ye giriş süreciyle eşleştirilerek, bir baskı unsuru haline dönüştürülmektedir. Gerçekten 1915'te neler olmuştur ve o tarihte meydana gelen olayLar soykırım olarak adlandırıla bilir mi? Bu soruların cevabı, diaspora Ermenilerinin veonları destekleyenlerin konuyu siyasallaştırıp siyasallaştırmadığını, insan haklarına aykırı bir tutum sergileyip sergilemediklerini, hukuka uyğun davranıp davranmadıklarını ve en önemlisi, doğrudan bir ulusu suçlarlarken haklı bir sebebe dayanıp dayanmadıklarını ortaya koyacaktir.

Aslında Türklerle Ermeniler gerek Selçuklu Devleti, gerekse Osmanlı Devleti dönemlerinde yaklaşık 850 yıl önemli bir problem olmadan birlikte yaşadılar ve aynı devletleri paylaştılar. Nitekim Osmanlı Devleti döneminde 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos v s. olmak üzere pek çok Ermeni yüksek devlet görevlerinde yer almıştı. Bu durum 1915'e kadar devam etti. Bununla beraber Ermeniler için 1877-78'de meydana gelen Osmanlı-Rus savaşı yeni bir dönemin başlangıcı sayılabilir. Zira Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine giren Ermeni islahatı maddesi, daha sonra İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olarak kabul edildi. Aslında bu maddeyle Rusya, İngiltere ve Fransa, aralarındaki rekabete Ermenileri de katarak, konuya uluslararası bir nitelik verdiler. Bu durumdan cesaretlenen ve çoğu misyonerler tarafından kurulan okullarda eğitilmiş bazı Ermeniler de harekete geçerek yurt içinde ve dışında ihtilälci Ermeni partileri ve dernekleri kurmaya başladılar[1].

Hayır cemiyetleri görüntüsü altında oluşturulduğu izlenen bu dernekler, kısa sure sonra bağımsız bir Ermenistan kurmayı amaçlayan birer terör unsuru haline dönüştü. Meselä 1878 yılında Van'da kurulan Kara Haç Cemiyeti, Amerika'daki Clu Clux Clan benzeri bir kuruluş olarak sahneye çıktı[2]. Bundan iki yıl sonra, 1880'li yıllarda Rusya yönetimindeki Ermenistan'da kurulan dernekler

---

[1] Daha fazla bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* An kara 2001, s. 1-7.

[2] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Istanbul 1976, s. 430; Kämuran Gürün, *Ermeni Dosyası,* Ankara 1983, s. 129.

Anadolu Ermenilerine silâh göndermeye başlamışlardı[3]. 1881'de Erzurum'da kurulan Anavatan Müdafileri (Pashtpan Haireniats) Derneği, Ermenileri olmayan saldırılardan korumak üzere, onları silâh ve cephane ile donatmayı hedeflemişti[4]. 1885 sonlarında ise Van'da İhtilâlci Armenakan Partisi kuruldu. Bu partinin kuruluş gayesi, ihtilâl çıkararak kendi kendilerini yönetme hakkını sağlamak olarak belirlendi[5].

1887'de Cenevre'de Marksist Ermeniler tarafından kurulan Hınçak Partisi, 1890'da İhtilâlci Hınçak Partisi adını aldı. Partinin programındaki ilk hedef, Anadolu'daki Ermenilerin siyasi ve milli bağımsızlığını sağlamaktı. Anadolu'da ihtilâlle gerçekleştirilecek hedeflere ulaşmak için takip edilecek usül; propaganda, kışkırtma, terör, teşkilâtlanma ile işçi ve köylü hareketidir. Kışkırtma vasıtaları hükümete yönelik gösteriler, vergi vermemek, islahat istemek ve devlete karşı düşmanlık şeklinde belirlendi. Terörün hedefi Bâbıâli ile hükümette görev yapan Türk ve Ermeniler, casus ve muhbirler idi. İhtilâl, Osmanlı Devleti savaş halinde iken gerçekleştirilecek ve Anadolu'daki Ermenilerin bağımsızlığı sağlandıktan sonra Rusya ve Iran Ermenileri ile federatif bir Ermenistan kurulacakti[6]. 1890 yazmda Tiflis'te Ermeni İhtilâl Federasyonu (Taşnaksutyun) kuruldu. Kısa adı Taşnak olan bu partinin 1892'de açıklanan programına göre hedefi, sonuca isyanla ulaşmak, ihtilâlci çeteler kurmak, halkı silâhlandırmak, hükümet yetkilileri ve kurumlan ile muhbir ve hainlere karşı hareketler düzenlemek olarak tespit edildi[7].

Yurt dışmdaki kuruluşlar Rusya, Iran, Avrupa ve Amerika şehirlerinde şubeler açtıkları gibi Osmanlı topraklarında da gizli olarak teşkilâtlandılar. Armenakan Partisi Istanbul, Trabzon, Muş ve Bitlis'te[8]; Hınçak Partisi de Istanbul, Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon'da şubeler açtı. Taşnaksutyun ise Istanbul ile Doğu Anadolu şehirlerinde teşkilâtlandı[9]. Bu dernek ve örgütler, teşkilâtlanmalarını tamamladıktan sonra, seslerini duyurmak için eylemlere giriştiler.

1895'de çıkan Sason İsyanı, Ermeni propagandasının milletlerarasi boyut kazanmasında önemli bir rol oynadi. Buna karşılık, kurulan bir Milletlerarasi Tahkikat Komisyonu, 20 Temmuz 1895'te yayınladığı raporunda Sason olaylarında

---

3 Gürün, *Aynı Eser,* s. 126.

4 Gürün, *Aynı eser,* s. 129; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler,* Istan bul 1983, s. 61-62.

5 Gürün, *Aynı eser,* s. 129; Göyünç, *Aynı eser,* s. 62-64.

6 Uras, *Aynı eser,* s. 431-42; Gürün, *Aynı eser,* s. 130-32; Göyünç, *Aynı eser,* s. 64.

7 Uras, *Aynı eser,* s. 442-55; Gürün, *Aynı eser,* s. 132-34; Göyünç, *Aynı eser,* s. 64-65.

8 Göyünç, *Aynı eser, s.* 63-64.

9 Gürün, *Aynı eser,* s. 132.

Ermenilerin masum olmadığını açıkladı[10]. Ermeniler, Sason isyani'nın Bâbıâli üzerinde Avrupa'nin fiili bir müdahalesine yol açmaması üzerine, aynı yıl içinde, özellikle Hınçak komitesi üyelerinin örgütlcmesiyle, Istanbul, Divriği, Trabzon, Eğin, Develi, Akhisar, Erzincan, Gümüşhane, Bitlis, Bayburt, Urfa, Erzurum, Diyarbakır, Siverek, Malatya, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Maraş, Muş, Kayseri, Yozgat ve Zeytun dahil Anadolu'nun 27 yerinde olaylar çıkarmayı başardılar. Bu olaylarda Türklerden başka kendilerine katılmayan Ermeniler de öldürüldü; işyerleri ve evleri kundaklandı[11]. Bundan sonra Trabzon, Van, Istanbul, Sason, Harput, Adana ve Zeytun'da isyanlar birbirini izledi. Osmanlı güvenlik güçlerinin isyanları basırmak için giriştiği askeri müdahale ve onlarla mücadelesi, dönemin Batılı devletlerini harekete geçirdi ve uyğuladıkları yoğun baskılar sonucu bunalan hükümetin yönledirmesiyle suçlu-suçsuz bir çok kimse cezalandırıldı. Öte yandan, terör örgütleri içinde yer alıp mahkemelerce mahkum edilen Ermeniler, Batılı ülkelerin baskıları nedeniyle değişik zamanlarda Padişah tarafından çıkarılan aflarla serbest bırakıldılar[12].

Yukarıdaki bilgilere göre 1915 tarihine kadar Ermenilerin sadece teröre bulaşmış olanlarıyla Osmanlı Devleti'nin mücadele ettiği görülüyor. Nitekim bu mücadeleler, bütün Batılı ülkelerin diplomatlarınca da yakından takip edilmiş olmasına ragmen, devlet adamlarına suikast tertip eden, isyan çıkaran ve bombalamalarda bulunan Ermeni örgütlerine karşı menfi yönde bir tavır takmılmaması, buna karşılık ıslahat için sürekli baskı uygulanması, bu örgütlerin faaliyetlerinin bu devletler tarafından desteklendiğini veya en azından sempati ile bakıldığını ortaya koymaktadır[13]. Esasen Batılı devletlerin Rusya'yla birlikte bir hedef belirledikleri ve *"Türk mezalimi"* propagandası ile manevi baskıya başladıkları gözlemlenmektedir. Gerçekten de, 1 Aralık 1913'te *"Asya Fransız Komitesi'*"nin, 20 kadar ülkenin temsilçilerinin katılımıyla gerçekleştirdikleri toplantıda, Ermeni delagasyonu başkanı Boghos Nubar Paşa'nın uzun süren konuşmasının ardından, büyük devletler, ıslahat yürürlüğe girinceye kadar Osmanlı Hükümeti'ne mâli yardımda bulunulmaması, gümrük ve bazı vergllerin artışma razı

---

[10] Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897, s.* 113-114; Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarasi Boyutu (1877-1897)", *Tarih Boyunca Türk Ermeni Toplumu İle İliskileri Sempozyumu,* Ankara 1985, s. 21

[11] Uras, *Aynı eser,* s. 478 v.d.; Gürün, *Aynı eser,* s. 149-61.

[12] Bkz. Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması.* Istanbul 2005, s. 46.

[13] Bu konuda Rusya, Fransa ve İngiltere'nin "Viläyätı Sitte" için hazırladığı ıslahat tasansı için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Inkıläbı Tarihi,* I/ı, Ankara 1963, s. 339; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* Istanbul 1987, s. 108-111. Ayr.bkz Yusuf Halaçoğlu, *Aynı Eser,* s. 14 v.d.

olunmaması gibi kararlar aldılar[14]. Bu durumda şu sorunun sorulması gerekiyor; Avrupa devletlerinin ve Ermenilerin gerçek düşünceleri sadece bir takım haklar kazanılması mıydı, yoksa başka bir niyetleri mi vardı? Aslında bu soruların cevapları, gerek Hınçak, gerekse Taşnak gibi Ermeni örgütlerinin karar defterlerinde ve kuruluş beyannamelerinde verilmektedir[15]. Ayrıca Ermenilerin aralarında yaptıkları yazışmalar, örgütlerin Fransa ve Rusya ile olan ilişkileri de, Ermeni örgütlerinin niyetlerini büyük ölçüde ortaya koymaktadır. Meselä Rusya'nın Istanbul Büyükelçisi Zinovyev'in Rusya Dışişleri Bakanı S.D. Sazanof'a 26 Kasım 1912 tarihinde gönderdiği gizli raporundan, Ermenilerin ve Rusların hedeflerinin daha bu tarihlerde netleştiği anlaşılıyor:

"Bu anlatılanlar Ermeni halkının gittikçe Rusya tarafını tutmakta olduğunu göstermektedir ve bu isteğin gerçekten de içten ve samimi olduğu ortadadır. Rusya'ya olan sempati Ermeni burjuvası ve aydınları arasında da yaygındır. İhtilälci partiler artık gittikçe itibarını kaybediyor ve yerine konservatif' programıyla yeni partiler kuruluyor. Van, Bäyezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu viläyetlerdeki Ermenilerin hepsi Rısya tarafindadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar veya Rusya'nın kontrolü altında reformlar yapılmasını istiyorlar. 21 Kasım'da Bäyezid Konsolosu'nun bildirdiğine göre, bütün Ermeniler Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın hamiliğini, Ermeni topraklarınt işgal etmelerini bekliyorlar. Ermeni Patriği Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurta-ması için yalvarmaktadır.

Bana göre, biz bu koruyucu tavrımızı devam ettirmeliyiz. Şunu da unutmayalım ki, Türkiye'nin Ermeni viläyetlerinde durum çok istikrarsızdır. Her an ayaklanmalar ve karışıklıklar ortaya çıkabilir. Eğer bir katliam meydana gelirse, bu halkın militanları bizden destek alabileceklerine güvenmezlerse "Üç Devlete" baş-vuracaklardır. Bu durumda biz şansımızı kaybederiz; firsat Avrupa devletlerine geçecektir"[16].

Gerçekten de Ermeni Komiteleri'nin Türkiye'deki şubelerine şu tälimatı verdikleri görülmektedir: *"Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı ordusu geri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla başkaldmlacaktır. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmi bınalar bombalanacak, iaşe depolarına sabotajlar düzenlenecek; aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse Ermeni askerleri Ruslara katılacak ve silah altına alınanlar kıtalarından kaçarak, Türk birliklerinin gericephelerine zarar vermek ve ülke içinde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kurulacak-tır"*[17].

---

[14] Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Aynı Eser,* s. 28

[15] Meselä 8 Kanun-ı säni 1913 (8 Ocak 1913) tarihli Hınçakyan Komitesi Kilis Şubesi zabt ve karar defterinde mevcut bilgiler için bkz. *Arşiv Belgeleriy-le Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918,* ATASE yay., Cilt I, Ankara 2005, s. 299-308.

[16] Bkz. Rusya Devtet Arşivi, Siyasi Kısım, nr. 117/293'den Y.Halaçoğlu, *Ay-nı Eser,* s. 32.

[17] *Tarih Boyunca Ermeni Meselesi,* Genelkurmay yayınları, Ankara 1979, s. 177.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda Ermeniler yukarıda çerçevesini çizdikleri desieği Ruslara verirken, öte yanaan Fransa ile de yakın ilişki içine girmişler ve Osmanlı Devleti üç cephede savaşırken cephe gerisinde sabotaj faaliyetlerini artırmışlardır. Nitekim Fransa Dışişleri Bakanlığı'nca 3 Kasım 1914 tarihinde hazırlanan Asya Türkiyesi'nin etnik alanlarını gösteren elle çizilmiş haritalarda Çukurova'dan Van'a uzanan bir alan, Ermenistan olarak belirlenmiştir[18]. Yine 8 Ekim 1917'de M. L. Meguerditchian imzasıyla İskenderiye'den *"çokgizli"* olarak, Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa'ya yollanan dosyada yer alan, *"...Kafkasya'da oluşturulan gönüllü Ermeni alayları Büyük Ermenistan'ı kurmak için çarpışırken, milli hedefimiz Büyük ve Küçük Ermenistan'ın kurulması..."* ifadesiyle, Ermenilerin iki yönden hedeflerini açıklamıştır[19].

Bu hedef hem Osmanlı belgelerinde, hem de Ermenilerin Fransa, İngiltere ve Rusya gibi ülkelerle yazışmalarında görülmekte, hattä bu ülke ordularına ne kadar gönüllü birlik verebileceklerini tartışmaktadırlar.

Resim-1: Rus ordularına öncülük eden Ermeni kuvvetleri

---

[18] Fransa Milli Arşivi, Guerre Mondial, 1914-1918/Turquic/Vol.848, 849,850'den naklen, Hasan Dilan *Fransız Diplomitik Belgelerinde Ermeni Olayları, 1914-1918,* Cilt I, Ankara 2005, s. LXX-LXXL Belge 9-15.

[19] Bkz. Turquie/Vol. 879/ Svrie-Palestine'den naklen Dilan, *Aynı Eser,* 1, s. C III, Belge 371-379.

B İ R İ N C İ K I S I M

KATLİAMLAR VE ERMENİ KOMİTELERİ

Bir takım yazarlar, Osmanlıların ilk Ermeni katliamını 1895 yılında yaptiklarıni iddia etmektedirler. Bu iddia da bulunanlar, Ermeniler tarafından 1878 yılında kurulan Kara Haç Cemiyeti'nin, 1881'de Erzurum'da kurulan Anavatan Müdafileri (Pashtpan Haireniats) Derneği'nin, 1885'te Van'da kurulan Ihtilalci Armenakan Partisi'nin, 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Örgütü'nün ve 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun'un (Trochak) hangi sebeplerle kurulduğunu da açıklamaları gerekmektedir. Zira bu örgütler, kuruluş beyannameleriyle ve gerçekleştirdikleri eylemlerle, bugünkü anlamda birer terör örgütü olduklarını göstermişlerdir. Fransız komutan Romieu, Savaş Bakanı'na, her iki örgütle ilgili olarak Türklere karşı terörist muaınelede bulunduklarını ve hepsinde Türklere

Resim-2 : Adapazarı'nda bomba imal eden Ermeniler

karşı korkunç intikam duygusu bulunduğunu rapor etmiştir[20]. Nitekim adı geçen örgütlerin Osmanlı topraklarında gerçekleştirdikleri eylemler, içlerinde Ermeni ileri gelenleri de olmak üzere suikastlar, bombalama olayları, isyanlar şeklinde ortaya çıkmıştır.

Özellikle 1878 yılından sonraki yıllarda dahi, Osmanlı bürokrasisinde önemli mevkilerde Ermeni memurların görevde bulundukları, parlamentoda milletvekillerinin yer aldığı göz önüne alınacak olursa, bu örgütlerin hangi sebeplerle silaha sarıldıklarını sorgulamak gerekir. Esasen bu örgütlerin en etkililerinden olan Hınçak ve Taşnakların Osmanlı sınırları dışındaki merkezlerde kuruldukları dikkate alınacak olursa, kimler tarafından yönlendirildikleri ve ne maksatla kuruldukları kendiliğinden ortaya çıkar. Öte yandan, gerek Rusya'nın, gerekse İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki çıkarları göz önüne alıdığında, Ermeni örgütlerinin kimler tarafından desteklendiği ve belirlenen hedefler daha iyi anlaşılabilir.

Resim-3 : Yozgat Ermeni Çetesi

Yukarıda açıklandığı üzere bağımsız bir devlet kurmak düşüncesinde olan bu örgütler, bunun için silahlı mücadeleyi tercih etmişlerdir.

Tabii olarak bu örgütlerin en büyük dezavantajı, bir devlet kurabilmek için yeterli miktarda nüfusa sahip olmamalarıydı. Nitekim devlet kurmayı düşündükleri ve Ermenilerin diğer Osmanlı topraklarına göre daha yoğun olduğu Vilâyât-ı

[20] Fransa Milli Arşivi, Guerre Mondial, 1914-1918/Turquie/ Vol. 890, Legion d'Orient-I (Septembre 1915- Novembre 1916)'dan naklen Dilan, *Aynı Eser*, IV, s. LI-LII, belge 215.

sitte'de (Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Eläzığ, Diyarbakır) bile Ermeni nüfusu ancak %19 civarında idi. Bu durumda yapılacak tek bir yol vardi; o da bu bölgedeki nüfusu kendi lehlerine çevirmek. Bunun için en kisa ve kesin yol, bölgedeki Müslümanları buralardan kovmaktı[21]. İşte bu sebeple bu örgütler, Müslüman ahalinin göç etmeleri için komiteler aracılığı ile baskılara başladılar, isyanlar, çeşitli sabotajlar ve katliamlara giriştiler. Bu şekilde 1915 yılı Haziran ayına, yani tehcire kadar binlerce Müslüman öldürülmüştür[22].

Resim-4 : Diyarbakır'da yakalanan silahlar

Osmanlı güvenlik güçlerinin, Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde bu örgütlere karşı giriştiği harekätta, okul ve kiliselerde depolanmış, örgütlere ait çok miktarda silah ele geçirildiği gibi örgüt mensupları da tutuklanmıştır. Nitekim Adana, Adapazarı, Amasya, Arapkir, Bitlis, Muş, Bursa, Diyarbakır, İzmit, Maraş, Trabzon, Urfa gibi Anadolu şehirlerinde Ermeni örgütlerine ait silah depoları ele geçirilmiştir.

---

[21] Ermeni istatistiklerine göre bu oran % 39 olarak göstərilmektedir (Bkz. Justin Mc Ca.thy, "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler,* (Ed. Türkkaya Ataöv), TBMM yay., Ankara 2002, s. 65.

[22] Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918,* ATASE yay, Cilt I, Ankara 2005, s. 61 v.d.

Ele geçirilen silahlardan ve örgüt mensuplarına ait resimlerden, Ermenilerin hedeflerini ve bunun için yukarıda da belirttigimiz gibi Müslüman ahaliye yaptiklari zülmü ve katliamı görmek mümkündür. Ermeni örgütlerinin yaptığı katliamlar, gerek Osmanlı ve Rus arşiv belgelerinde, gerekse görgü

Resim-5 : Diyarbakır Hızır köyünde Ermeni Çetelerinin yaptığı katliamdan bir görünüş

şahitlerinin sözlü ifadelerinde, gerekse, o döneme ait Anadolu'daki Türklere ait toplu mezarlarda gerçek ifadesini bulmaktadır.

Örgütlerin Dünya Savaşı öncesi faaliyetlerine, Osmanlı güvenlik güçleri müdahalede bulunmuş, Dünya Savaşi'nın başlamasıyla birlikte başta Rusya, Fransa ve İngiltere ile işbirliğine giden ve isyan ederek, savaş dolayısıyla tamamen boşalmış Müslüman köylerine saldıran ve halkı katleden bu örgütler, Ermenilerin tehcirine de yol açmışlardır. Esasen bu durum Ermenistan'm başbakanı olan Wovannes Katchaznouni tarafından da doğrulanmaktadır. Katchaznouni, Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnaksutyun Partisi'nin yurtdışındaki temsilçilerinin Nisan 1923'te düzenledikleri konferansta sunulmak üzere hazırladığı konuşma metninde, kendisinin de kurucuları içinde yer aldığı Taşnak Partisinin yanlış politikasını ve Türklerin uzattığı bans elini nasıl reddettiklerini, örgütün yaptığı katliamları anlatıyor. Hattä Taşnak Parti'sinin kapanması gerektiğini belirtiyor. Katchaznouni konuşmasmda şunları aktarıyor: *"1914 kışı ve 1915 ilkbaharı bütün Rusya Ermenileri ve Taşnaklar için coşku ve ümit dönemi oldu. Savaşın müttefikler tarafından kazamlacağına şüphe yoktu. Türkiye mutlaka mağlup olmalı, bölünmeli ve sonuçta yerli Ermeniler serbest kalmalıydı.*

Biz şartsız olarak Rusya'ya yönelmiştik.

Hiçbir esas olmadan zafer heyecanı içindeydik; sadakatımize, çabamıza ve yardımımıza karşılık, Çar hükümetinin Türkiye'den kurtarılmtş Ermeni viläyetlerini bize vereceğini ve Kafkasya Ermenistanı'na da özerklik tanıyacağına emindik.

Kafamızı duman sarmıştı. Kendi arzularımızı başkalarına bağlamıştık; sorumsuz kişilerin içeriksiz sözlerine büyük önem ve-miştik, hipnoz altındaymışız gibi gerçekleri anlamadık ve arzulara teslim olduk"[23].

Resim-6 : Bursa'da Ermeni çetelerinden elde edilen silahlar

Katchaznouni daha sonra sürgünle ilgili olarak ise şunları yazıyor: *"Ermeni gönüllü birliklerinin savaşa katılmaları Türkiye Ermenilerinin kaderinde nasıl bir rol oynadı sorusunu sormak şimdi gereksizdir. Sınırın bu tarafından (Bugünkü Ermenistan sınırları çev.) bizfarklı bir çizgi benimseseydik bile, bu acımasız sürgünün olmayacağını yine de hiç kimse söyleyemez. Aynı şekilde Türklere karşı düşmanca davranışımız olmasaydı, sürgünün niteliği ve boyutunun aynı olacağını da kimse söyleyemezdi"*[24].

Yukarıdaki ifadeler bir itiraf niteliği taşımaktadır. Gerçekten de o zamana kadar Ermeni örgütlerinin devlete karşı faaliyetleri, Osmanlılarca toleransla

---

[23] Bkz. Hovannes Katchaznouni, *Taşnaksutyun'a İş Kalmadı,* (Ermenice'den çev. Hatem Cabbarlı), Mıhitarian yay., Viyana 1923, s. 9.
[24] *Aynı Eser,* s. 9-10.

Resim-7 : Muş-Bitlis'te örgütlenen Ermeni Çeteleri

karşılanmış, terör estiren komitelere karşı yürütülen operasyonlar dışında, sivil halk bu çatışmaların dışında tutulmuştur. Bu durum, yaklaşık yirmi yıl boyunca sürmüştür. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra, Aralık 1914'te Erzurum'da toplanan Ermeni Kongresi'nde, Osmanlı yetkililerinin otonomi

Resim-8 : Ermeni çetelerince katledilen Müslümanlara ait bir toplu mezar (Kars'ın Derecik köyünde)

teklifine ragmen[25], kendi devletleri yerine Rusya'yı destekleme kararı alan, yani yukarıda Katchaznouni'nin de işaret ettiği gibi, devletin bölünmesine yönelik faaliyetlere katılan Ermenilerin bu tutumu üzerine Osmanlı Devleti'nin tavrı değişmiş ve tehcire giden yol açılmıştır[26]. İşte kısaca açıklandığı üzere Osmanlı Devleti böyle bir ortamda Dünya Savaşı'na girmiştir.

---

[25] Josehp L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis 1971, s. 59.

[26] Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia,* TTK yay., Ankara

İ K İ N C İ   K I S I M

OSMANLI NÜFUSU İÇİNDE ERMENİLER

Osmanlı tebaası olan Ermenilerin nüfusu hakkında bilgi veren kaynaklarda çelişkiler bulunmaktadır. Bu kaynaklar arasında en önemlilerinden biri olan Osmanlı nüfus sayımları, doğrudan doğruya nüfusun tespitine yönelik resmi rakamları vermektedir. Bu rakamların Ermeni kilise cemaat defterlerinin bulunmayışından dolayı kontrol edilememesi, bazı araştırmacıların, verilen nüfus üzerinde farklı değerlendirmelerine yol açmıştır. Genel olarak iddia, Osmanlı nüfus sayımlarında, çeşitli sebeplerden bütün nüfusun sayılamadığı ve bundan dolayı gerçek nüfusun tespit edilemediği şeklindedir. Buna, Ermeni Patrikhanesi'nce gerçek anlamda bir nüfus sayımı yapılmamasına rağmen varsayılan Ermeni nüfusu verileri de sebep olmaktadır. Nitekim Patrikhanece verilen rakamlar, siyasi çekişmelerin son haddine geldiği dönemlere ait olduğundan, çoğu ülke tarafından da abartılmış rakamlar şeklinde yorumlanmıştır. Zira Osmanlı sayımlarıyla Patrikhanenin belirlediği rakamlar arasında 600 bin gibi büyük bir uçurum vardır ki, Osmanlı nüfus sayımlarında yaklaşık % 50 hata yapıldığı sonucu Çikmaktadır. Osmanlının böylesine büyük bir hata yapmasının mümkün olup olmayacağı bir yana, Ermenilerin nüfuslarını bu denli yükseltmek istemelerindeki sebep araştırıldığında, 1.5 milyon Ermeni'nin katledildiği tezinin inandırıcılığını arttırmaya yönelik olduğu görülür. Zira Osmanlı nüfus sayımlarındaki Ermeni nüfusu ile, öldürüldüğü iddia edilen miktar arasında büyük bir uçurum ortaya çıkmaktadır. Nitekim başlangıçta 600 binlerle ifade edilen, daha sonra 800 bin'e, bir milyona ve nihayet 1.5 milyona çıkarılan Ermeni kayıplarına karşılık, savaş sonrasında ölmediği belirlenen ve değişik ülkelere göç etmiş bulunan bir milyon ikiyüz bin kişi tespit edilmektedir. Bu durumda Ermeni nüfusunu arttırmak gerekmektedir ve Ermeniler de bunu yapmışlardır. Aşağıda okuyucunun bilgisine sunulan cetvelde yer verilen, gerek Osmanlı nüfus sayımları, gerekse Patrikhane ve çeşitli araştırmalarla ortaya konan nüfus istatistikleri, bu çelişkiyi daha iyi değerlendirme imkânı vermektedir:

	Osmanlı 1914	D. Magie 1914	Patrikhane 1912	İngiliz 1919
Adana-Mersin	50.139	35.000	119.414	75.000
Aydın	19.395	1.000	21.145	27.000

İzmir	-	18.000		-
Ankara	44.507	20.000	170.068	60.000
Konya	12.971	14.000		17.000
Kastamonu	8.959	6.000		11.000
Afyon Karahisar	7.437	6.000	-	6.000
Antalya (Teke)	630	1.000	-	1.000
Beyrut	1.188	-	-	4.000
Biga	-	2.000	-	-
Bitlis	114.704	185.000	218.404	185.000
Bolu	2.961	1.000	-	1.000
Burdur	-	2.000	-	-
Bursa	58.921	57.000	118.992	75.000
Canik	27.058	20.800	-	21.000
Çankırı	-	4.000	-	-
Çatalca	842	-	-	-
Çorum	-	4.000	-	-
Denizli	-	800	-	-
Deyrizor	67	-	-	-
Diyarbekir	55.890	82.000	106.867	82.000
Edirne	19.725	-	30.316	-
Ertuğrul_	-	18.000	-	-
Erzurum	125.657	205.000	202.391	205.000

Eskişehir	8.276	-	-	10.000
Gümüşhan	-	2.000	-	-
Halep	35.104	-	189.565	65.000
Harput	76.070	130.000	124.289	130.000
İsparta	-	1.000	-	-
İçel	341	-	-	500
İstanbul ve metro-poller	72.962	_	163.670	_
İzmir	_	18.000	-	-
Karesi	8.544	15.000	-	15.000
Kayseri	48.659	45.000	-	45.000
Kırşehir	_	4.000	-	_
Kudüs	1.310	.	-	-
Kütahya	4.548	13.000	-	_
Kale-i Sultani	2.474	-	-	-
Lazistan	_	1.000	-	-
Maraş	27.842	55.000	_	55.000
Menteşe	12	200	-	500
Niğde	4.890	2.000	_	2.000
Saruhan	-	7.000	_	.
Sivas	143.406	200.000	204.472	200.000
Suriye	413	_	_	.
Trabzon	37.549	30.000	73.395	33.000
Urfa	15.161	-	_	21.000
Van	67.792	190.000	110.897	190.000

Yozgat	_	37.000	_	_
Katolik Ermeniler	67.838	-	-	-
TOPLAM	1.285.535	1.479.000	1.915.651	1.602.000

Yukarıdakı cetvelde görüldüğü üzere, farklı istatistikler farklı nüfus sonuçları ortaya koymuştur. Bu nüfus tespitini yapanlardan, hem İngiliz, hem de Prof. David Magie'nin cetvelinde, İstanbul ve Rumeli nüfusu eksik olup, bu nüfus da eklendiğinde her iki istatistik birbirine yakmlık göster-mektedir. Öte yandan Patrikhane'nin tespitlerinde birçok şehre ait nüfus belirtilmediği gibi, mevcutlar da diğerlerine göre çok yüksek gösterilmiştir. Bu sebeple İtiläf devletlerince Patrikhane'nin verdiği rakamlar abartılı bulunarak Lozan'da David Magie'nin rakamlarının kullanılması dikkati çekmektedir[27].

Sonuçları itibariyle farklı tespit ve istatistiklere bağlı olarak ortaya konulan genel nüfus değerlendirmelerine bir göz atacak olursak, aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır[28]:

	1913	1914	1919
Osmanlı Nüfus Sayımı[29]		1.229.007	
Ermeni Fatrikhanesi[30]	1.915.651		
İngiliz Nüfus Tespiti[31]			1.602.000
Dr. Johannes Lesius[32]		1.845.450	

[27] Yukarıdaki cervelde yerleşim alanlarının tümünü birbiriyle karşılaştırmak mümkün olamamaktadır. Zira istatistiklerde, bazen viläyet, bazen de şehir esas alınmıştır.

[28] Bkz. H. Özdemir, K.Çiçek, Ö. Turan, R. Çahk, Y. Halaçoğlu, *Ermeniler Sürgün ve Göç,* Ankara 2004, s. 51.

[29] Katolik ve protestanlar dahil edilmemiştir. Stanford Shaw ise tespirinde bu iki unsuru Osmanlı rakamlarına eklemiştir.

[30] İstanbul hariç.

[31] *Deıtschand unci Armenien, 1914-1918,* Potsdam 1919, s. LXV.

[32] İstanbul ve Edime hariç.

Prof. David Magie İstatistiği[33]		1.479.000	
Prof. McCarthy Tespiti		1.698.303	
Prof. Stanford Shaw Tespiti		1.294.851	
Ludovic de Constenson	1.400.000		
Daniel Panzac Tespiti		1.600.000	
Patrik Ormanyan Tespiti	1.895.400		

Sonuçları itibariyle farklı tespit ve istatistiklere bağlı olarak ortaya konulan genel nüfus değerlendirmelerine bir göz atacak olursak, aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır[34]:

Yukarıdaki cetvele ek olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul Büyükelçisi Pallavicini de, hükümetine gönderdiği 28 Haziran 1913 tarihli raporda, *"Ermenilerin sayisimn Kiiçük Asya'da higbir zaman l.600.000'den daha fazla olmadtğını ve viläyetlerdeki olaylar Uzerine, Ruslarin yaphğı şikäyetlerin çok abartılı"* olduğunu yazıyor[34]. Bütün bu değerlendirmeler, genel itibariyle Osmanlı ve diğer sayımlara göre, ciddi nitelikte bir sayım yapmalarının mümkün olmamasına karşılık Ermeni Patrikhanesi'nin 1.915.651 rakamının, bu konudaki en yiiksek rakam olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bundan sonraki nüfusla ilgili değer-iendirmelerde yukarıdaki rakamların göz önünde bulundurulması yerinde olacaktır.

---

[33] Mc Carthy bu sayıyı, 1911 Osmanlı nüfus sayımında bazı değerlendirmeler yaparak elde etmiştir.
[34] Bunun için bkz. *Sürgün ve* Göç, s. 19.

ÜÇÜNCÜ KISIM

TEHCİR SÜRECİ:

NEDEN SEVK VE İSKÂN EDİLDİLER?

Günümüzde sıkça kullanılan "tehcir" kelimesi, Osmanlı tarih terminolojisinde bugünkü tabirle tam olarak, ülke içinde bir yerden başka bir yere nakil anlamını taşıyan "zorunlu göç" karşılığında kullanılmış olup, Osmanlı Devleti'nce Ermenilerin zorunlu göçü, belgelerde "sevk ve iskân" olarak adlandırmışdır Bu sebeple tehcirin anlamı, çoğu kimselerin ve özellikle Ermeni diasporasının kullandığı, yurt dışına çıkarma anlamındaki "deportation"la eşdeğer değildir. Zira Ermeniler, yine Osmanlı Devleti'ne ait olan Suriye Viläyeti'ne nakledilmişlerdir.

İkinci Dünya Savaşı'nda ABD ile Japonya arasında çatışmalar başladığı zaman ABD, Pasifik kıyısında bulunan Japon asıllı vatandaşlarını, güvenlik nedeniyle Wyoming, Colorado, Arkansas ve California çöllerine sürmüştü[35]. Bu nakilde Japonların herhangi bir eylemi olmamasina ragmen, potansiyel tehlike olarak görülmelerinden dolayı böyle bir tedbir uygulamaya konulmuş ve nakil sirasında binlerce Japon hayatini kaybetmişti.

Osmanlı Devleti'nin Ermenilere uyguladığı zorunlu göçün bu açıdan değerlendirilmesi halinde, Ermenilerin 1878'den ittbaren ıslahat istekleri görüntüsü altında Batılı devletlerle ve Rusya'yla Osmanlı Devleti aleyhine faalliyetlerde bulunmaları ve arka plânda bir devlet kurmak düşüncesiyle Birinci Savaş'ın 25-30 serve öncesinden başlayarak yirmiden fazla örgüt kurup silahlı mücadeleye girmeleri, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde isyan ederek sivil halkı katletmeleri, suikastlar tertip edip ordu ikmal yollarına baskın düzenlemeleri göz önüne almacak olursa, ABD'nin Japon vatandaşlarına duyduğu güvensizlikten çok daha ileri bir durumun varlığını kabul etmek gerekir[36].

Osmanlı Devleti'nin 1914 Kasımında Almanya'nın yanında savaşa katılması, Ermenileri destekleyen Batılı devletlerle Rusya'yı, yeni bir politikayı uygulamaya itmiştir. Bu politika çerçevesinde Ermenilerle gizli görüşmeler yapılmış ve kendi çıkarlarına kullanmak üzere silahlandırılmışlardır. Nitekim Tiflis'teki Ermeni Bürosu da Ruslarla Osmanlı Devleti'ne karşı bu ittifakı teyit etmektedir. 30 Kasım 1914 tarihinde yayınladıkları bildiride, *"Dünyanın dort yanından Ermenilerin Rus ordusu saflarına katıldığı, Rus bayrağının Çanakkale ve İstanbul boğazlarında dalgalanacağı, Hıristiyan inancından dolayı acı çekmiş olan*

---

[35] Bkz. Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917,* TTK yav-, Ankara 2005, s. 5-6.
[36] Ermeni faaliyetleri hakkında bkz. Kemal Çiçek, Aynı eser, s. 16-35.

Türkiye Ermeni halkının Rus koruması altında yeni ve özgür bir hayata kavuşcıcağı" vurgulanmıştır[37]. Bu durum, 26 Şubat 1918'de Paris'te yapılan müttefiklerarası müzakerelerde, Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı A. Aharonian tarafından da *"1914,1915, 1916 ve 1917 yıllarında dünyanın her yerinden Ermeni gönüllüler, Rus ordusunda düzenli asker olan kendi soydaşlarıyla birlikte omuz omuza savaşa katılmışlardır; milletlerin özgürlüğü için savaşa katılan bu Ermenilerin sayısı 180.000'den fazladır"* şeklinde ifade edilmiştir[38]. Gerçekten de daha sonra Rus, İngiliz Fransız ordularında, Ermeni askerleri yer almıştır[39] (Bkz. RFLGE 1)- Meselâ Alman istihbarat kaynakları, Şubat 1915 itibariyle 592 Osmanlı Ermenisi ve 11.854 diğer Ermenilerden olmak üzere toplam 12.446 Ermeni'nin Fransız ordusuna alındığını bildirmektedir[40]. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı Ermenilerinden olan ve 1914 -1918 tarihleri arasında Fransa için ölen Ermeniler adına anıt dikilmiştir[41]. Nitekim Fransız arşiv belgelerinde, Fransa'nın Port Said istihbaratı ve Mısır Ortaelçiliği ile Fransa Dışişleri Bakanlığı arasında, Eylül 1915 tarihlerinden itibaren 1916 Kasımma kadar, Musa dağı Ermenileri başta olmak üzere Mısır'daki Ermenilerin çeşitli işlerde kullanılması ve gönüllü olarak ne kadar kişinin silah altma alınabileceği, bunların eğitimi gibi konularda pek çok yazışma yapıldığı gözlenmektedir[42]. Buna benzer olmak üzere İngiliz Mareşalı Allenby, Türkleri Şam'ın güneyinde yendiğinde, yanında 8.000 Ermeni savaşçının mevcut olduğundan bahsetmektedir[43]. Trabzon'daki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsolosu Moricz de, 30 Ocak 1914 tarihli bir raporunda, Rusların, Ermeniler üzerindeki etkisiyle ilgili olarak şöyle demekteydi: *"Ruslar; Ermenileri hareketa*

---

[37] UK ARCHIVES FO 371/2484/46942, No. 22083; 30 Kasım 1914 tarihli *Horizon*'dan aktarılmıştır (Geniş bilgi için bkz. *Sürgün ve* Göç, s. 59).

[38] UK ARCHIVES, FO 608/154; Müttefiklerarası Müzakereler, 26.021919, Paris, s. 9 (Ceniş bilgi için bkz. *Sürgün ve* Göç, s. 66).

[39] Bkz. *Sürgün ve* Göç, s. 194.

[40] Berlin' den 24 Şubat 1915 tarihinde yazılan rapor, Geschaeftsgang mit der Bitte in Wiedergabe nach Konstantinopel, imza, Alman Dışişleri Bakanlığı siyasi Arşivi Berlin, 1 A, Türkei 183, Bd. 36, No. 7117, R. 14085. Aynı konuda bır haber Mnfm'in 23 tarihli nüshasında yer alrmştır (Bilgi için bkz. *Sürgün ve* Göç. s. 66).

[41] Bunun içinbkz.http://www.geocities.com/Paris/Palais/2230 /ww2.html.

[42] Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/ Vol. 890, Legion d'Orient-l'den Dilan, *Aynı Eser,* VI, s. XXI- LIV.

[43] Amerikan Kongresi'nin Kansas üyesi 23 Ocak 1920'de Kongre'de yaptıgı konuşma (Bkz. *The New blear East,* Vol. 6, No. 7, Genel No. 31, Ocak 1920, s. 28). Ayr. *Sürgün ve* Göç, s. 140.

geçireceklerdir. Bu maksatla çok para harcıyorlar, gizlice äsilerin hizmetine silah sevk ediyorlar ve bir Ermeni ayaklanmasının patlak vermesine aracılık ediyorlar"[44].

Nitekim İstanbul'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Askeri Ateşesi Joseph Pomiankowski de Ermenilerle Ruslar arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

"Talat ve Enver Paşa, hemen harp başlar başlamaz, Ermenilerin düşman tarafını tutmaları, bilhassa Osmanlı ordusuna karşı düşmanca girişimlerde bulunmaları halinde şiddetli karşı önlemler alınacağı hususunda kesinlikle uyardı. Buna ragmen Ermeniler, Türklere karşı düşmanca faaliyetlerde bulunmaktan, bilhassa Türk silahlı kuvvetlerine saldırmaktan geri kafmadılar. Başlangıçta çok sayıda Ermeni asker ve bazı Ermeni subayları, başlarında bir Ermeni milletvekili olduğu halde kaçıp Rusya'ya gittiler. Bıınlar, Rus sınırını geçen Ermenilerle birlikte Ermeni gönüllü alaylarına katıldılar. Rusların safında Türk hududunu geçerek Müslüman halka barbarca saldırlarda bulundular. Ermeni haydut çeteleri Osmanlı ordusunun gerisine, ikmal kııvvetlerine, postalara ve bağımsız birliklere hücum ettiler. Türk hükumeti ve ordu ileri gelenleri, Ermenilerin genel bir ayaklanmaya girişecekleri hususunda endişe etmekte haksız değildi. Gerçekten de bu isyan Nisan 1915'te Van'da patlak verdi[45].

Bu endişeler yersiz değildi. Nitekim M.Picot ve Fransa'nın Mısır ortaelçisi Defrance'ın 5 Kasım 1914 tarihinde, "çok gizli" olarak Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta, Yunanistan'ın Suriye'deki gönüllü kuvvetlere 15.000 tüfek ve 2 milyon mermi yollamayı kabul ettiği ve Fransa'nın Suriye'ye müdahalesi durumunda burada 30- 35 bin gönüllünün bulunduğu ifade edilmektedir[46]. Yine Defrance'ın Fransa Dışişleri Bakanı Delcasseye 21 Kasım 1914'te yolladığı raporda da, Boghos Nubar Paşa'nın Adana ve Mersin'in nüfusunun % 40'ının Ermeni olduğunu ve İskenderun'a yapılacak bir harekätta Ermenilerin İtiläf Devletleri'ne yardımcı olabileceklerini bildirdiği yer alıyor[47]. Bu ifadeye göre, Yunanistan'dan gönderilecek silahların kimler için olduğu netleşiyor.

İstanburdaki Alman Büyükelçi vekili Neurath da, 26 Haziran 1915 tarihli raporunda, *"Türk hükümeti, Doğu Anadolu'daki Ermeni halkını, yoğun olduğu eyaletlerde ihtiläl çıkarmalarını engellemek için askeri sebeplerden dolayı sürgün*

---

[44] Österreichischer Haus-Hof-und Staatsarchiv, Politisches Archiv, XII, 463'-den naklen Wen N. Göyünç, "Turk Ermeni İüşkileri ve Ermeni Soykinmi Iddiaları",Ermeni *Sorunu ve Bursa Ermenileri,* Bursa 2000, s. 10.

[45] Joseph Pomiankowski, *Der Zıısammenbruch des Ottomanischen Reiches-Erinnerungen an der Türkei aus der Zeit des Weltkriegcs,* Zurich, Leipzig, Wien 1928, s. 159'dan naklen N. Göyünç, Aynı makale, s. 12.

[46] Bloc. Turquie/Vol. 867/Suriye-FiIistin'den naklen Dilan, *Aynı Eser,* II, s. XCIII, Belge 237.

[47] Turquie/Vol. 867/Suriye-Filistin'den naklen Dilan, *Aym Eser,* I, s. XCIV, Belge 244.

etmiştir'[48] şeklinde bir açıklamada bulunmaktadır. Gerçekten de Neurath'ın dediği gibi, Ermenilerin o zamana kadar yürüttükleri faaliyetler ile kendi ülkelerine karşı olan dış güçlerle işbirliği yapmaları, tehcir gibi bir karann alınmasında önemli rol oynamıştır[49]. Bununla beraber, daha tehcir kararı alınır alınmaz Osmanlı Devleti ile savaş halinde bulunan İtiläf Devletleri'nin bir deklarasyon yayınlayarak Osmanlı Devleti'ni suçlu ilän ettikleri de dikkati çekiyor. İtiläf devletlerinin böyle bir bildiriyi yayınlamalarındaki ana sebep, savaş dolayısıyla başlatılan propaganda faaliyetlerinin yanı sıra, belli ki, o sırada düşmanları olan Osmanlı Devleti içinde kendileri bakımından son derece önemli addedilen bir nüfusun etkisiz hale getirilecek bir uygulamaya maruz kalmasıdır. İşte tehcir bu şartlarda başlamıştır. ABD Başkanı Wilson'un, Amerika'nın savaşa katılımını meşrulaştıracak ve bunun için kamuoyu oluşturacak bir takım olayların bulunması yolundaki talimatı doğrultusunda, o sırada Osmanlı nezdinde büyükelçi olan Henry Morgenthau Ermeni tehciri meselesini ele almıştır[50]. Morgenthau, ezilmekte ve yok edilmekte olan mazlum bir Hıristiyan millet olarak değerlendirdiği Ermenilerle ilgili gelişmeleri ve Ermenilerin 2 runlu göçü sırasında meydana gelen bazı ölüm olavların çok başarılı bir katliam propagandasına dönüştürme becerisini göstermiştir. Henry Morgenthau'nun asıl raporlarıyla' açık çelişkiler taşıyan bir "senaryo", Büyükelçinin danismanı ve tercümanı olan Osmanlı Ermenisi Arshag K. Schrnavonian, gazeteci Burton J. Hendrick ve Amerika Dışişleri Bakanı Robert Lansing tarafından hazırlanmış ve Morgenthau adına *"Ambassador Morgenthau's Story"* adıyla (New York 1918) yayımlanmıştır.

1914'ten itibaren Fransızların da, Ermenilere Kilikya'da bir devlet kurmak için söz verdikleri ve bunun için haritalar yaptıkları ve onlarla sıkı bir işbirliğine girdikleri arşivlerden belgelenmektedir (Bkz. BELGE 2)[51] Nitekim Fransa, Musa Dağı Ermenilerini Kıbrıs'a naklederek burada Monarga Lejyoner Kampı'nda eğitip kendi askeri üniformasını giydirmiştir. Esasen Fransızların Musa Dağı

---

[48] İstanbul Alman Büyükelçi vekili Neurath'in 29 Haziran 1915 tarihli raporu, Almanya Dışişleri Bakanltğı Siyasi Arşivi Berlin, 1 A Turkei 183, Armenien Bd. 37, No. 7122, R. 14086, No. 3898 (Bkz. *Stirgün ve* Göç, s. 67).

[49] İstanbul'daki Alman Elçiliğinden Metternick'in gönderdiği 18 Eylül 1916 tarih ve 567 nolu raporu, "Die Aufzeichnung iiber die armenische Frage", Die Aufzeichnung ist von dem Botschaftssekretaer nach meinen Weisungen aktenrnaessig angefertigt worden, s.13, Alman Dışişleri Bakanhgı Siyasi Arşivi, Berlin, A Armenien, Türkei 183, R. 14093, Bd. 44-45 (Bkz. *Sürgün ve* Göç, s. 67).

[50] Bu konuda orijinal bir araştırma için bkz. Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkas\,* Istanbul 1991.

[51] Fransa Milli Arşivi, Guerre Mondial, 1914-1918/Turquie/Vol. 848, 849,850'den naklen Dilan, *Aynı Eser,* I, s. LXXI, s. 15-17. Ayr. bkz. Turquie/VoI.887'den naklen Dilan, *Aynı Eser,* 1, s. XXV, Belge 107.

Ermenilerine destek vererek, yaklaşık 5000 Ermeni'nin dağlara çekilmesinde ve Osmanlı Devleti ile mücadele etmesinde de rol oynadıkları anlaşılmaktadır (Bkz.BELGE *3)*[52]. Bu konuda Ermeni gazeteleri de, Musa Dağı'na çıkan Ermenilerin 3500 kişi olduğunu, 55 gün boyunca Türklere karşı direndiklerini, kendilerinin 15-20 ölü vermesine karşılık, 1000 kadar Türk öldürdükleri haberini vermektedir[53]. Fransa'nın Mısır Ortaelçisi Defrance'tan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye gönderdiği raporda, "*... Toplam sayıları 4083 olup 912 erkek, 1296 kadın, 697 erkek çocuğu, 547 kız çocuğu, 631 gençlerdir. (....) Ermeni savaşçılar 40 giin Türklere karşı direnmişlerdir... silah ve cephane istemişler, Amiral bunu kabul etmeyince gemiye* binmeyi *kabul etmişlerdir. (....) Şefleri akıllı ve enerjik biridir. General Maxwell kabul ettikten sonra onu Intelligeance Office asaskerlerine emanet etmiş; bunlar İskenderun bölgesinde Asi Irmağının ağziyla Toprakkale arasında yapılacak bir çıkarma operasyonundan bahs etmişler. Bahçe Tüneli'ni havaya uçurarak Halep ile Adana arasındaki baglantıyi kesmeyi, bu bölgedeki elektrik fabrikalarıni iraha etmeyi hedeflediklerini bildirdiler"* diyor[54]. Nitekim daha sonra Fransa Dışişleri Bakanlığı Musa Dağı Ermenilerini savaş gemileriyle Süveyş Kanalı'nın Asya tarafında bulunan Lazaret toplama kampına nakletmiştir[55]. Bununla ilgili olarak *Egyptian Gazette'si* 21 Ekim 1915 tarihli nüshasında, şu haberi geçmiştir:

"...Tepenin eteğindeki köylerimizi savunmanın imkânsız olduğunu düşünerek alabildiğimiz kadar yiyecek ve malzeme He iiç saat mesafedeki Musa Dağı'nın Damlacık denilen tepelerine çekildik. Altı Ermeni köyü olarak toplam 5.000 kişi idik. Hayatta kalanlar, 4 yaşın altındaki bebek ve çocuklar 413, 4-14 yaş arası kizlar 505, 4-14 yaş arası oğlanlar 606,14 yaş üstü kadınlar 1.449,14 yaş ve üzeri erkekler 1.076 olmak iizere toplam 4.049 kişidir'[56].

Aslında İngiltere ve Fransa'nın başlangıçta İskenderun Körfezi'ne çıkarına yapmayı düşündükleri sanılmaktadır. Zira bu sebeple olsa gerek Anadolu Ermenileriyle yakin temasa geçtikleri ve silahlandirılmalari için girişimlerde bulundukları anlaşılmaktadır[57] (Bkz. BELGE 4). Nitekim 12 Kasim 1914 günü İngiltere'nin Kahire'deki diplomatik temsilcisi M. Chcetham, Dışişleri Bakanı'na

---

[52] Turquie/ Vol. 870/Suriye-FiIistine'den (Syrie-Palestinc'den) naklen Dilan, *Aynı Eser,* II, s. XCVI, Belge 263.

[53] Turquie/Vol. 870/Suriye-Filistine'den (Syrie-Palestine'den) naklen Dilan, *Aynı Eser,* II, s. XL, Belge 220

[54] Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/Vol.890, Legion d'Orient-I(Septembre 1915-Novembre 1916)'dan Dilan, Aym Eser, *IV,* s.XXII, belge 23.

[55] Bkz. Turquie/Vol. 870/ Syrie-Palestine'den naklen Dilan, *Aynı Eser,* I, s. XCVI, XCVII, Belge 263-266, 268-278.

[56] Bkz. US ARCHIVES NARA 867.4016/207'den naklen *Sürgün ve Göç,* s. 96.

[57] Turquie/Vol. 867/Suriye-Filistine'den (Syrie-Palestine'den) naklen Dilan, A*yni Eser,* I, s. LXX, Belge 9-15.

gönderdiği telgrafta özetle, "Boghos Nubar Paşa, Türkiye ile reformlar konusunda anlaşmak için pek umudu kalmayan Kilikya Ermenileri'nin, Adana, Mersin ve İskenderun'a yapılacak bir çıkarmada Müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermenilerin de silah ve cephane ile donatılırlarsa Türklere karşı isyan edebileceklerini... " ifade ediyor diyordu"[58] İngilizler-bu bağlamda ise kenderun Körfezi'ne küçük bir birlik çıkarmış ve yapılan top atışında bazı köyler isabet alarak birkaç sivil hayatını kaybetmiştir. Suriya ordusu komutanı Cemal Paşa bu durumu protesto ederek, tekrarı halinde mukabele edi'lecegin, bıldırmiştir. Ayrıca Ingiltere için son derece önemli olan Süveyş Kanalı'na yönelik düzenlediği harekätta başarılı olamamasma ragmen, Çanakkale Savaşları sırasında Wilterenın önemli bir birliğini Mısır'da tutmasını sağlamıştır[59]

Osmanlı ordularının Çanakkale, Kafkasya ve Suriye cephelerinde savaştığı bir sırada, bu üç bölge arasında faaliyet gosteren Ermeni örgütleri, mühimmat ve yiyecek konvoyarına sabotajlar düzenlemiş, cepheye yollanan takviye birlıklere baskınlar yaparak, telgraf hatlarını kesmiştir[60] İlk isyan 17 Ağustos 1914'te seferberliğin ilänından sonra kumandan ve subayları kendileri tarafından tayin edilmek uzere ayrı bir Ermeni alayı kurmak isteyen Zeytunlu Ermenılerce çıkarılmıştır. Maraş kışlasından kaçan silahlı Ermeni erler, çeteler kurarak dağlara çıkıp terhis edilen yüz kadar asker ıle Maraş jandarma komutanı ve 25 eri öldürmüştür[61] 28 Mayıs 1915 tarihli bir Fransız arşiv belgesinde, dağa çıkan Ermenıların, kendilerine karşı gönderilen birlikleri yok ettikleri ve halen 20.000 Türk askerine karşı savaştıkları ifade edılmektedir (BELGE 5)[62] Mısır'daki İngiliz Askeri Karargähına Suriye Kıyısı'ndaki Fransız Amiralinden gelen bilgiye göre de, 28 Nisan 1915 tarihine kadar Zeytun'daki isyan bir aydır devam etmektedir ve toplam 300 jandarma öldürülmüştür. Buna karşılık 58 Ermeni hapsedilmek üzere Antakya'ya gönderilmiştir ve 'ayaklanma devam etmektedir[63]

Bu olaylar Rus Büyükelçisi'nin Ingiliz Dışişleri Bakanlıgı'na yazdığı 24 Şubat 1915 tarihli bir memorandumda şöyle dile getirilmiştir: *"Zeytunlu bir Ermeni'nin Kafkasya'da Kont Worontzoff-Dachkoff ile temas kurduğu, Türk*

---

[58] UK ARCHIVES FO 371/2146, NO. 70404; Chcethemden Sir Edward Greye, 12 Kasım 1914, Kahire (Bkz. Sürgün ve Göç, s,58).

[59] Cemal Paşanın Süveyş harekatı ve neticeleri için bkz. Hatiralar. İttihat ve Terakki, I Dünya Savaşı, Anıları,yay. Alpay Kabacalı, İstanbul 2001, s. 183 v.d.

[60] Zeytun Ermenilerinin isyanıhakkında daha fazla bilgi için bkz. Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler, s.34,41. V.d.

[61] Bkz. Uras, Aynı Eser, s.603.

[62] Turquie/ Vol. 887, Armenie – I (Aout 1914 – Decembre 1915) den naklen Dilan, Aynı Eser, II, s. XXX, Belge 138.

[63] Bkz. *Sürgün ve Göç,* s. 62, dip not 159'dan naklen UK ARCHIVES, WO 157/691/8; İngiliz Karargahı Askeri İstihbarat Bülteni, 28 Nisan 1915, Kahire.

ordularının ulaşım hatlarına baskın yapmak üzere 15.000 kişilik bir kuvvet topladıkları, ancak silah ve cephanelerinin yeterli olmadığı, ingiliz ve Fransızlar tarafından İskenderun Limanı üzerinden bunun yapılabileceği..."[64].

Gerçekten de Çanakkale Savaşları'nın başladığı 18 Mart 1915 tarihinden itibaren Ermeniler Anadolu'da İtiläf güçleriyle eş zamanlı olarak eylemlerini genişleterek Van ve çevresinde gerçekleştirdikleri baskınlarda sivil halktan pek çok kişiyi öldürmüş; Mahmudiye'de Müslümanları toplu olarak katletmiş; camileri alır haline getirmiştir[65]. 15 Nisan 1915'te Van, Çatak, Bitlis ve Sivas'ta isyan başlamıştır[66] Van ve çevresinde memur ve jandarmaları katledilmiş, karakollara ve Türklere ait evlere saldırılar gerçekleştirilmiş, resmi binalar yakılmıştır. Bu durum, Rusya Paris Büyükelçisi Sazanov'un 28 Nisan 1915 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı mektubuna istinaden gönderilen 14 Mayıs 1915 tarihli yazıda, Van bölgesinde Ermeniler tarafından yaklaşık 6,000 Müslümanm öldürüldüğü, Van ve Çatak savunmasının devam ettiği ve acil yardım talebinde bulundukları şeklinde yansımıştır (BELGE ö)[67]. Nitekim Ruslarla işbirliği yapan Ermeni kuvvetlerinin, 16/17 Mayıs gecesi Van'ın Rusların eline geçmesinde birinci derecede rol oynadığı görülmektedir. Tiflis'te çıkan *Horizon Gazetesi'nin* 20 Mayıs 1915 tarihli nüshasında yer verilen bir Ermeni'nin mektubunda Bitlis, Van ve Muş bölgelerinde Ermeni ayaklanmalarının devam ettiği, Erzurum'da tifüs salgını sonucu korkunç derece ölümlerin meydana geldiği anlatılmaktadır[68] (BELGE 7). Üç cephede savaşan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durum nedeniyle, İç ve Doğu Anadolu'da Ermenilerin çıkardığı isyanlar belli ölçüde başarılı olmuş, bundan cesaretlenen Ermeni komiteleri ttiläf Devletleri yetkilileriyle de temaslarını sürdürerek Batı Anadolu'da faaliyetlerini artırmışlardır. Bu durumda Anadolu'da top-yekün bir isyanın çıkması ihtimali kuvvetlenmiştir[69]. Nitekim 3 Ağustos 1915'te İngiliz Albay Mark Sykes, Ermeni liderlerle yaptığı görüşmelerden sonra,

---

64 UK ARCHIVES FO 371/2484, No. 22083; Rus Büyükelçisinden İngiliz Dışişlerine 15 Şubat 1915 tarihli memorandum; Gürün, *Ermeni Dosyasi,* s. 208.

65 ATBD, Nisan 1987, Sayi 86, belge 2051.

66 ATBD, Ekim 1985, Sayi 85, belge 2003, 2005.

67 Turquie /Vol. 887, Armenie-I (Aoüt 1914-Decembre 1915)'den naklen, Dilan, *Aynı* Eser, II, s. XXIV, Beige 105.

68 Turquie /Vol. 887, Armenie-I (Aoüt 1914-Decembre 1915'ten naklen Dilan, *Aynı Eser,* II, s. XXVI, Belge 115.

69 Turquie/Vol. 848-850,8 Mart 1915'ten naklen Dilan, *Aynı Eser,* I, s. LXXIX, Belge 75. Bu konuda 24 Mayis 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından "çok gizli" olarak Sıkıvönetim Mahkemesi Başkanlığı'na gönderilen yazıda, geniş bilgi bulunmaktadır (Bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918,* Cilt I, s. 179-180.

Kahire'deki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Sir John Maxwell'e durumla ilgili aşağıdaki açıklamayı yapmıştır[70]:

"Talimatlarınızın gereği olarak, Boghos Paşa'nın sekreteri Malezian ve Hınçak liderlerinden Damadian'la dün görüştüm. Kıbrıs'ta yaklaşık beş bin Ermeni toplanacak ve Kuzey Suriye sahiline bir baskın için Müttefiklerin nezaretinde silahlandırılacak ve hazır bulundurulacaktır. Bu kuvvet, Bulgar ve Turk ordularında hizmet etmiş bin beşyiiz kadar kişi ile Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi olarak bulunan ve askeri deneyimi yetersiz kişilerden oluşacaktır ...Suedieh'e kadar uzanacak olan harekat için sekiz yüz kişi kullanılacak ve bu alanın yirmi mil kadar çevresinde isyan çıkarılacakdır. Geriye kalan kuvvetler 50-60 kişiden oluşan küçük birlikler halinde Ayas ile Payas arasındaki noktalara çıkartılacak; Zeytun ve Elbistan istikametinde, daha Kuzeyde, Makedonya hatlarindaki komiteciler gibi görevlendirilecektir".

Osmanlı Devleti, Ermeni olaylarının artmasının ardından, başta Patrik olmak üzere Ermeni ileri gelenlerini çıkacak muhtemel isyanların önlenmesi konusunda uyararak, aksi takdirde sert tedbirlerin alınacağı uyansında bulunmuştur. Ancak bu uyarının dikkate alınmamasi üzerine bu olayları başlatan ve Ermenileri silähländıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915'te viläyetlere ve mutasarnfliklara *"acele ve gizli"* kaydi ile bir talimat yollandığı görülüyor. Bu talimatta, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakma el konulmasi ve komite elebaşılarının tutuklanması gibi hususlar yer aliyor[71]. Bundan sonra, "bu-gün Ermenilerin soykırım günü" olarak nitelendirdikleri tutuklamalar gerçekleşmiştir. Mısır'daki ingiliz Askeri Ofisi'ne Dedeağaç üzerinden ulaştığı ifade edilen haberde, *"24 Nisan 1915 gecesi üç Ermeni din görevlisi ile ardlarında Ermeni gazetesi "Puzantion"un sahibinin de olduğu toplam. 1800 Ermeni yakalanmıştır. Tutuklular Ankara'ya gönderilecektir. Tutuklananlarin 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve kalanları da Ramgavar partizanlarıdır"* denilmektedir[72]. Tutuklanan Ermenilerin *"Müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüler ve ya Müslüman katliamı sorumluları"* olduğu İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral'e gönderilen şifre telgraflarda da kaydedilmektedir[73]. Aynı tutuklamalar Fransız belgelerine de yansımıştır. 1 Mayıs 1915 tarihinde Fransız Büyükelçiliği'nden Ledoulx'un Dışişleri Bakanı Delcasse'ye gönderdiği raporda, 25 Nisanda Türk polisi tarafından çok sayıda Ermeni'nin tutuklandığı, bu tutuklananlar

---

[70] UK ARCHIVES FO 371/2485, No. 115866; Albay Mark Sykes'ten Sir John Maxwell'e mektup, 3 Ağustos 1915, Kahire'den naklen *Sürgün ve* Göç, s. 65.

[71] BOA, DH. ŞFR., No. 52/96-97-98.

[72] UK ARCHIVES, WO 157/691/9; ingiliz Karargâhı Askeri Istihbarat Bülteni, 5 Mayis 1915, Kahire'den naklen *Sürgün ve* Göç, s. 63.

[73] UK ARCHIVES, FO 608/78, (75631), No. 869; Amiral Carthorpe Şifre telgraf, 20 Mayis 1919 ve UK ARCHIVES, FO 608/78, No. 1094; Amiral Carthorpe Şıfre telgraf, 21 Mayis 1919'den naklen *Sürgün ve* Göç, s. 62.

arasında doktor, din adamı ve müzisyen gibi önemli şahsiyetlerin de mevcut olduğu ve bunlardan bir kısmının Taşnaksutyun ve Hınçak Cemiyetleri'nin üyeleri olduğu bildirilmektedir. Raporda, tutuklamaların gerçekte Ermenilerin Zeytun ve Kafkasya'daki din kardeşlerinin tutumundan kaynaklandığı da ifade edilmiştir[74]. Esat Uras'm ifadesine göre, İstanbul'da oturan 77.735 Ermeni'den ihtilällere katıldıklan tespit edilenlerden 2345 kişi tutuklanmıştır[75]. Bu rakam tartışmalı ol~ makla birlikte, İstanbul'da ve Anadolu'nun diğer viläyetlerinde kararın Ermenilerin sevk ve iskänları dönemini de kapsadığı göz önüne ahnacak olursa doğru kabul edilebilir. Zira bu tutuklamalarda Ermeni komite üyelerinin yanı sıra, yabancı ülke vatandaşlarına mensup olanlar ve Ermeni yanlıları da yer almıştır. Tutuklular, 25 Nisan 1915 tarihinde Ayaş ve Çankırı cezaevlerine sevk edilmişlerdir[76]. Buna rag- men isyanların devam etmesi üzerine, Almanya'nın da yönlendirmesiyle Ermenilerin, savaş alanı dışında bulunan, ancak Osmanlı topraklarından olan Suriye'ye nakli kararı alınmıştır[77]. Bu durum Avusturya-Macaristan diplomatik belgelerinde özetle şu şekilde yer almaktadır. *"Sert tedbirlerin alınmasının suçu Ermenilerindir. Ermeniler savaş başladıktan sonra Türk memurlarına ve Turk ordusuna karşı, akla gelebilecek her türlü düşmanca faaliyetlerde bulundular. Ayrıca Rusların gelmesinden sonra Van viläyatinde Müslümanları acımasızca katlettiler"*[78]

Anadolu'nun çeşitli viläyetlerinde ve bölgelerinde meydana gelen isyanlar üzerine Osmanlı Devleti, Başkumandanlık ve Bakanlığın müracaatı üzerine üç maddelik bir kanun çıkarmıştır. Bu kanunla ordu ve bağımsız kolordu ve fırka kumandanlarına, karşı koyma, silahlı saldırı ve mukavemet gösterenlere şiddet kullanılması; askeri kurallara aykırı davranışta bulunanlarla, casusluk ve ihanetleri söz konusu olacak köy ve kasabalar halkını ayrı ayrı veya topluca başka yerlere sevk ve yerleştirmeleri yetkisi verilmiştir[79]. İşte 27 Mayıs 1915 tarihinde alınan "sevk ve iskän karan", bu kanuna dayandırılmıştır.

Tiflis'te çıkan *Horizon Gazetesi'nin,* "Yıllık Görüş" başlığıyla 1916'da yayımladığı yazıda isyanlar özetle şöyle değerlendiriliyor[80]:

1- "Hiç olmazsa Ermenilerin Zeytun, Vaspuragan, Muş, Sason ve Karahisar'da isyan etmiş olmaları;

---

[74]Bkz. Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/Vol. 903'den Dilan, *Aynı* Eser, VI, s. XX, belge 41.

[75]Uras, *Aynı* Eser, s. 608.

[76] Bkz. BOA, DH, ŞFR, No. 52/102.

[77] Bunun için bkz. Turquie/Vol. 862, 863'den naklerv Dilan, *Aynı Eser,* I, s. XCI, Belge 215.

[78] KA AOK NA 1915 K 3528 (15 Juli 1915, AO VI p. 4624'den naklen İnarvç Atılgan, *Das Krievsjahr 1915 : Reaktion Öslerreich-Unçarns aufdie Unısiedlung der Armenier inncrhalb des Osmanischen Reichcs anhand von Primaercfuellm,* Wien 2003, s. 190-191.

[79] Uras, *Aynı Eser,* s. 605.

[80] Uras, *Aynı Eser,* s. 615.

2- Ermeniler menfaatine Avrupa'da, özellikle İngiltere'de düşünürler, yazarlar arasında, parlamentolarda hareketler başlaması" bir başarı olarak nitelendirilmelidir.

Bu şekilde "zorunlu göç" öncesinde meydana gelen olayların bir isyan olduğu kabul edilmiştir.

ZORUNLU GÖÇ NASIL GERÇEKLEŞTİ?

Zorunlu göç, Çanakkale, Kafkasya ve Suriye'de savaşan Osmanlı ordularının lojistik destek yollarına yakın yerleri ve bu yolları birbirine bağlayan üçgen içerisinde yer alan yerleşim alanlanndaki Ermeniler ile örgütlere destek veren tum Ermenileri kapsamıştır. Zorunlu göçten, Ermeni örgütlerine destek vermeyen Ermeniler, sanatkärlar, iş adamları, askeri personel, yaşlı kadın ve erkekler ile kimsesiz çocuklar, Protestan ve Katolik Ermeniler muaf tutulmuştur[81]. Göç ettirilmelerine karar verilenlerin, savaş alanına uzak olan Osmanlı topraklarından Suriye ve Şehr-i Zor bölgesine nakledilmeleri kararlaştırılmıştır. Naklin kolaylıkla gerçekleştirilmesi için ana yollar ve tren yollarının seçildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Haritada görüldüğü gibi, beş merkez, ana toplama alanı olarak belirlenmiştir (Bkz. HARİTA I). Sevk ve iskäna tabi tutulacaklara, hazırlık yapmaları için, konsolos raporlarında da yer aldığı gibi genel olarak bir hafta ile onbeş gün arasında süre verilmiştir. Göç emri verilen Ermeniler, çoğu defa 2000'er kişilik kafileler halinde sevk edilmişlerdir. Kafileler,imkän nispetinde jandarma koruması altında gönderilmiştir (Bkz. BELGE 8)[82]. Ayrıca "sevk ve iskän" kararı alınan şehirlerdeki Ermenilerin tümü Suriye'ye nakledilmemiş, örgütlerle doğrudan ilişkisi görülmeyenler, çevre Anadolu şehir ve kasabalarına nakledilmişlerdir.

Sevk ve iskän şeklinde tanımlanan Ermenilerin zorunlu göç kararının hemen ardından, 28 Mayıs 1915 tarihinde vilayetlere gönderilen talimatnameyle, göçe tabi tutulanların hangi şartlarda ve nasıl bir uygulamayla nakledilecekleri belirlenmiştir. Osmanlıca olan ve onbeş maddelik bu talimatnamenin maddelerinin tümü, önemi dolayısıyla, tarafımızdan belli ölçüde sadeleştirilerek aşağıda verilmiştir[83]:

---

[81] Daha sonra, Protestan ve Katoliklerden do örgütle alakası olanlar da sevk kapsamına alınmıştır.

[82] BOA, DH, ŞFR. No. 55/292.

[83] Viläyetlere yollanan talimatname için bkz. TTK Arşivi, NP. D : 1, B : 6-3. Ayr. bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, Cilt I, s. 428, 430-431.

"Savaş ve olağanüstü siyasi zaruret dolayısıyla başka bölgelere nakilleri gerçekleştirilen Ermenilerin yerleştirilmeleri, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının temini hakkında talimatname.

Gizlidir

Madde 1- Nakli gereken halkın sevk edilmeleri, o bölgedeki devlet memurlarınca yerine getirilecektir.

Madde 2- Nakledilecek Ermeniler, bütün kıymetli taşınabilirlerini ve hayvanlarını birlikte götürebileceklerdir.

Madde 3- İskän bölgelerine sevk edilen Ermenilerin, yolculukları sırasında, can ve mallarının korunması, yiyeceklerinin ve rahatlarının sağlanması, yolları üzerinde bulunan viläyet görevlilerine aittir. Bu konudaki herhangi bir gecikme ve ihmalden her kademedeki devlet görevlileri sorumludur.

Madde 4- İskän bölgelerine varan Ermeniler, durum ve şartlara göre, ya bireysel olarak mevcut köy ve kasabalara eklenecek evlere veya hükümet tarafından belirlenecek köylere yerleştirileceklerdir. Yeni kurulacak köylerin sağlığa zararlı olmayacak ve ziraat yapilabilccek yerlerde kurulmasına bilhassa dikkat edilecektir.

Madde 5- İskän bölgelerinde, şayet köy kurulması için boş veya boşaltılmış devlet arazisi bulunamazsa, devlete ait çiftlik ve köyler bunun için tahsis edilecektir.

Madde 6- Ermenilerin yerleştirilecekleri köyler ve kasabalar ile yeniden kurulacak köylerin sınırlarının, Bağdat demiryoluna yirmibeş kilometre uzakta bulunması şarttır.

Madde 7- İläve suretiyle köy ve kasabalara yerleştirilen Ermeniler ile yeni kurulan köyde iskän edilenlerin nüfus kayıtlarına esas olacak şekilde, her bir ailenin ismi, tanındıkları lakapları, hangi sanata sahip oldukları, iskän bölgesine ne zaman geldikleri, ayırt edilmeksizin bütün bireyleri tek tek kaydedilerek defter haline getirilecektir.

Madde 8- Kararlaştınlan yerleşim bolgesine ulaşan bir kimsenin, bağlı bulunduğu komisyonun bilgisi olmaksızın ve devletin güvenlik güçlerinden belge almaksızın başka bölgelere gitmesi yasaktır.

Madde 9- Kararlaştırılan bölgelere ulaşan ahalinin, yerleştirilinceye kadar yiyecek ve içeceklerinin temini, muhtaç durumda bulunanların evlerinin yapılması, muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere kesin olarak hükümetce yerine getirilecektir.

Madde 10- Yiyecek-içeceklerinin temini, yerleştirilmeleri ve bununla ilgili uygulamalar ile halkın sıhhati konusunda itina gösterilmesi, ayrıca sevk edildikleri için gönüllerinin hoş tutulması, bulundukları bölgenin en üst düzeydeki idarecileri başta olmak üzere Muhacirin Komisyonu'na aittir. Muhacirin Komisyonu bulunmayan yerlerde kuralına uygun olarak kurulacaktır.

Madde 11- Yiyecek-içecek ve yerleştirme işlerinin aksatılmadan yerine getirilmesi için gerekli memurların tayini valilere aittir.

Madde 12- Yerleştirilen her aileye, ekonomik durumu ve ihtiyacı göz önüne alınarak yeterli miktarda toprak verilecektir.

Madde 13- Arazinin niteliği ve tahsisi işleri muhacirin komisyonu tarafından yerine getirilecektir.

Madde 14- Tahsis edilen arazinin sınırı ve kaç dönüm olacağı belirlenecek ve sahibine geçici tahsis belgesi ile verilecek, daha sonra tapu ve emläk işlerine esas teşkil edecek şekilde düzenli olarak deftere kaydedilecektir.

Madde 15- Ziraat yapan veya sanat sahibi olan ihtiyaç sahiplerine, belli miktarda sermaye veyahut alet-edevat verilecektir".

Yukarıda görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, sevk ve iskän işlerinin doğru olarak yürütülmesi için teferruatlı bir önlem paketi hazırlamıştı. Ayrıca sevk edileceklerin geride bıraktıkları emläkleri için de yine geniş bir talimatname göndermiştir. Bu talimatnamenin belli başlı maddeleri ise aşağıda verilmiştir[84]:

1- Başka bölgelere nakledilen Ermenilerin geride bıraktıkları emläk ve arazilerinin idaresi emläk-ı metrüke komisyonlarına verilmiştir.

2- Köy ve kasabaların tahliyesinden sonra, nakledilen ahaliye ait binalar ve içindeki eşyalar, idare komisyonunca derhal mühürlenecek ve muhafaza altına alınacaktır.

3_ Muhafaza altına alınan eşya, cins, miktar ve kıymetleri tespit edilerek sahipleri adına emniyetli depolarda muhafaza edilecektir.

4- Sahibi belli olmayan eşya köy adına muhafaza olunacaktır.

5- Durmakla bozulması muhtemel eşya ile hayvanlar, müzayede komisyonlarınca satılacak ve bedeli sahibi adına mal sandıklarına verilecektir. Sahibi belli olmayan satılan eşyanın bedeli köy veya kasaba adına mal sandiklarında muhafaza olunacaktir.

6- Kiliselerdeki eşya ve resimler ve Kitab-i Mukaddes defterlere kaydedilecek ve kilisenin bulunduğu köy halkının iskän edildiği mahalle hükümet tarafından ulaştırılacaktır.

7- Emläk ve arazilerden elde edilecek mahsul, müzayede ile satilarak sahipleri adina mal sandiklarında muhafaza altına alınacaktır.

8- Sahipleri tarafından nakledilmeden önce, vekälet suretiyle başkasına bırakılan emläk için herhangi bir işlem yapılmayacaktır.

9- Köylerde mevcut binaların ve eşyaların muhafazasından o köye yerleştirilen muhacirler müteselsilen sorumludur.

---

[84] Bu talimatnamenin orijinali için bkz. TTK Arşivi, NP. D : 1, B : 1. Ayr. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918,* I, s. 433-438.

10- Dükkân, han, fabrika, hamam vb. gelir getirecek ve muhacir yerleştirilmeye elverişli olmayan binalar, idare komisyonlarınca kurulacak heyetler aracılığıyla müzayedeyle satılacaktır.

11- Emväl-ı Metrüke İdare Komisyonları üyeleri, tayin edildikleri bölgedeki mevcut emlak ve arazinin idaresi, muhafazasi ile hesap işlerinden sorumludur.

Osmanlı Devleti'nin viläyetlere yolladığı talimatnameler dışında daha sonralan da, sevk edilenlerle ilgili bazı açıklayıcı yazılar gönderdiği dikkati çekiyor. Meselä 29 Ağustos 1915 tarihinde viläyetlere gönderdiği şifre telgrafta zorunlu göç ve sebebi şu şekilde açıklanmaktadır (BELGE 9)[85]:

"Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntıkalara şevklerinden hükümetçe takib edilen gaye, bu unsurun hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükümeti teşkili hakkındaki milli emellerini takib edemiyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. ***Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi,*** *sevkiyat esnasında kafilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. (....) Daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi hükümetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır. Ermeni kafilelerine saldırıda bulunanlara veya bu gibi saldırılara önayak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanuni tedbir alınmalı ve bu gibiler derhal azledilerek Divan-ı Harblere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilâyet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır".*

Yukarıdaki telgraf metni, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri imha kastıyla nakletmediğini, can ve mallarının korunmasını, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanmasını, asker aileleriyle sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin "kesin olarak" sevk edilmeyeceğini valilere bildirmek suretiyle meşru müdafaa hakkını kullandığını gösteriyor. Esasen sevk ve iskân kararının geçici olduğunu, Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra, yani 18 Aralık 1918'de, Ermeniler için geri dönüş izninin verilmiş olması da ortaya koyuyor. Zira, çıkarılan kararnameyle evlerine dönen Ermenilere tüm emlâkinin iadesi[86], İslâmiyet'i kabul etmiş olanların istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri, yetimhanelerde ve zengin aileler yanında bulunan çocukların aileleri ve yakınlarına teslimi, sevk ve iskândan kastın, *"bu unsurun hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını önlemek ve*

---

[85] BOA, DH. ŞFR., No. 55/292.

[86] Geri dönenlerin emlâklerinin iade edildiğine dair Osmanlı Arşivi'nde pek çok belge bulunmaktadır. Bunun için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920,* Devlet Arşivleri yay., Ankara 1995, s. 218, 222, Belge 244, 249.

bir Ermenistan teşkili hakkındaki emellerine..." engel olmak olduğunu gösteriyor (BELGE 10/1-3)[87].

KİMLER NAKLEDİLDİ?

Propaganda kitaplarında, bütün Ermenilerin, sadece Ermeni ırkına mensup oldukları için tehcir edildiği, dolayısıyla bunun bir etnik temizlik sayılacağı iddia edilmektedir. Muhtemeldir ki iddia sahipleri, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri bulundukları yerlerden sevk ve iskân kararı aldığı ilk günlerdeki bazı gayrı resmi beyanlara göre bir değerlendirmede bulunmaktadırlar. Halbuki, hem Osmanlı arşiv belgelerinde, hem de konsolos raporlarındaki bilgiler bu iddiada bulunanları yalanlamaktadır. 27 Mayıs 1915 tarihinde Ankara Vilâyeti'ne gönderilen gizli şifrede *"Ermeniler hakkında hükümetçe alınan tedbirler, sırf memleketin âsâyiş ve inzibatını temin ve muhafaza mecburiyetine müstenittir. Ermeni unsuruna karşı hükümetin imhakâr bir siyaset takip etmediği, şimdilik tarafsız bir vaziyette kaldıkları görülen Katolik ve Protestanlara dokunmamış olması göstermektedir..."* denilmektedir[88]. Keza daha sonraki talimatnamelerde ve uygulamalarda, kimlerin sevk edileceği, kimlerin edilmeyeceği ayrıntılı olarak vilâyetlere bildirilmiş ve bu talimatlara göre işlem yapılması istenmiştir[89]. Osmanlı arşivlerindeki birçok belgeden anlaşıldığına göre, uygulama bu talimatlar çerçevesinde olmuş, kimsesiz kadın ve çocuklar, yaşlılar, sanatkârlar, ordu görevlileriyle komitelere üye olmayan Protestan ve Katolik mezhebi mensupları daha önce de belirtildiği üzere sevk edilmemiştir. Bu durumla ilgili olarak Amerikan arşivinde mevcut bir belgede Adana, Haçin, Mar aş, Zeytun, Antep, Urfa gibi şehirlerde oturan Ermenilerin ne kadar nüfusa sahip olduğu, bu nüfusun ne kadarının sevk edildiği, kayıpların miktarı, ne kadar Ermeni'nin sevk edilmediği gibi hususlar istatistiki olarak gösterilmiştir. Buradan nüfusun tamarnının tehcir edilmediği ve ayrıca 1919 yılı itibariyle sevk edilenlerin büyük kısmının da geri döndüğü anlaşılmaktadır (Bkz. TABLO-I)[90]. Bu geri dönenler, geri dönüş kararnamesinin uygulanıp uygulanmadığının da ciddi bir kanıtını oluşturmaktadır.

Öte yandan İstanbul ve Batı Anadolu şehirlerindeki Ermenilerden ise, örgüt üyeleri hariç tamamının tehcir dışı tutulduğu gözlenmektedir. İç Anadolu ve Doğu Anadolu Ermenilerinden ise, devlet görevinde bulunanlar (doktorlar ve orduda görevli olanlar), yaşlılar, hastalar, çocuklar, Protestan ve Katolik mezhebi

---

[87] BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 341055.
[88] BOA, DH. ŞFR., nr. 53/4. Ayr. bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*
[89] Osmanlı arşiv belgelerine göre tehcir için bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri fekler,* s. 74-76.
[90] US ARCHIVES NARA 860 J.584

mensupları ile örgütle alâkası olmayan esnaf Ermeniler tehcir edilmemiştir[91]. Tehcir kapsamı dışında kalanlar hakkında bir rapor yazan Almanya'nın Halep konsolosu, *"Batı Anadolu'da 27.200, İstanbul ve Edirne'de 164.000, Suriye, Filistin ve Bağdat'ta 13.500 olmak üzere toplam 204.700 kişinin sürgünden muaf tutulduğunu"* bildirmektedir[92]. Ermeni Abeghian ise *"İstanbul ve İzmir Ermenilerinin tehcirin çilesinden uzak kaldığını, sadece entelektüeller, yani kamuoyunda tanınan Ermenilerin şair, yazar, öğretmen, din adamları, doktor, avukat vs.nin sürgün edildiğini ve yollarda öldürüldüğünü..."* yazmaktadır[93]. Abeghian'ın bu beyanında yer verdiği şahsiyetler, muhtemelen komitelere üye olan veya doğrudan komiteye sempati duyan kimseler olmalıdır. Zira ordu içindeki doktorların ve asker ailelerin sevk edilmediği, sanatkârlardan ihtiyaç nispetinde alıkonulduğu Osmanlı belgelerinde yer almaktadır. Josef Marquart adlı bir İsviçreli ise, tehcirden geri kalan Ermeni nüfusu hakkında 350-450.000 rakamını tahmin ettiğini bildiriyor[94]. Göçe tabi tutulanlardan bir çoğu araba bile işlemeyen Anadolu yollarında, ordunun nakil vasıtalarına şiddetle ihtiyaç duyduğu bir sırada, imkânların elverdiği ölçüde arabalarla, hayvanlarla, nehirlere yakın olanlar ise "şahtur" denilen nehir vasıtalarıyla sevk edilmiş, İç ve Doğu Anadolu'dakilerin önemli bir kısmı da trenlerle nakledilmiştir[95]. Bu tür vasıtaların temin edilemediği yerlerde ise yaya olarak gönderilmişlerdir[96].

Bizzat sevkıyat güzergâhında görev yapan ve tehcir hareketini izleyen Amerika'nın Mersin konsolosu Edwart I. Nathan, 11 Eylül 1915 tarihli raporunda[97], 30 Ağustos 1915 tarih ve 478 numaralı gönderiyi yazdıktan sonra, kuzeyden buraya daha binlerce Ermeni ulaştığını ve Halep bölgesine transfer edildiğini belirtmektedir. Nathan, Morgenthau'ya gönderdiği rapora, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün güzergâhların Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden çektikleri zahmet ve sefalete karşılık hükümetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte

---

91 BOA, DH. ŞFR, nr. 55/18. Ayr. bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* s. 63.

92 Bkz. *Sürgün ve* Göç, s. 94'ten Denkschrift der Delegation des armenischen Nationalrats über die Lage der Armenier, AIs Manuskript gedruckt, s. 11. (Lepsius'tan almış. Bericht über..)

93 Bkz. *Sürgün ve* Göç, s. 94.

94 *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation,* Berlin 1920, s. 79.

95 Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* s. 57-58.

96 Anadolu yollarının durumu hakkında Suriye Ordusu komutanlığına atanan Cemal Paşa çok ilginç bilgiler vermektedir (Bkz. *Hatıralar. İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıtun,* yay.Alpay Kabacalı, istanbul 2001, s. 175-176).

97 US ARCHIVES NARA 867.4016/193: Copy no: 484. Ayr.bkz. Ara Sarafian, *United States official Documents on the Armenian Genocide,* Vol II, The Perip heries, Watertown, Massachusetts 1994, s. 87-88.

1915-1920 STATISTICS OF ARMENIAN POPULATION & LOSSES IN 4 DISTRICTS MENTIONED.

	Population 1915	Number Deported	Lost in Deportation	Number not Deported	No. Ret'd from Deportation	Total No. at home-1919	No. Scattered in different places.	No. from other places	No. in 1920.	Lost after return from Exile	Total Number lost
Adana	35000	17000	5000	6000	12000	20000		30000	50000	200	5200
36 Villages	68700	55000	25000	13700	30000	27700	16000		= 18000	561	25560
Hadjin	27000	25000	14500	2000	10500	10000	2500	1000	9000		14500
6 Villages	4660	4680	3250		1430	1000	430				3250
Marash	30000	19000	11000	11000	6000	19000		3000	22000	11000	22000
17 Villages	8810	8810	5920	2590	2890	2500	390			1707	7627
Zeitoon	10000	10000	8800		1200	1200		300	1500	13	8813
54 Villages	21000	21000	19990		1010	500	419			54	20044
Total	195190	160490	93460	34700	67030	61900	19830	34300	100500	13525	106965
Aintab	30000		15000								
Village	10000										
Urfa	25000		20000								
Villages	10000										
Aleppo	10000		10000								
Kessab & Villages	15000										

TABLO-I
(US ARCHIVES NARA, 860 J.01/341)

olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu da eklemiştir (Bkz. BELGE İl)[98]. Nathan tarafından anlatılan bu durum, hem Amerika Birleşik Devletleri Halep Konsolosu Jackson'ın Büyükelçi Morgenthau'a gönderdiği 8 Şubat 1916 tarihli raporda, hem de Fransız arşiv belgelerinde, "500 bin Ermeni'nin Suriye'deki iskân bölgelerine vardıkları" şeklinde ifade edilmektedir[99].

NE KADAR ERMENİ SEVK EDİLMİŞTİR?

Bugün Ermeni diasporasınm veya onlara yakın kimselerin yayınlarında bir milyon Ermeni'nin Osmanlı Devleti tarafından tehcir edildiği ileri sürülmektedir. İddia sahiplerinin dayandıkları kaynak, o sırada Anadolu'da tehcir bölgesi dışında görev yapan ve ülkelerine propagandaya dayalı bilgiler gönderen bazı konsoloslar ve misyonerlerdir. Bu konsolos ve misyonerlerin raporlarında bir şey dikkati çekiyor ki, o da verilen bilgilerin çok azının kendi müşahedeleri olduğu, çoğunun ise "duyumlara" dayandığıdır. Bu sebeple olsa gerek, bu raporların bazılarında, bir milyon Ermeni'nin sürgün edildiği kaydediliyor.

Oysa ki Osmanlı arşiv kayıtlarında, tehcir kapsamında olan Ermenilerin sayısı 450.000 civarında verilmektedir. Bu sayı Zenop Bezciyan ve Boghos Nubar Paşa tarafından da doğrulanmaktadır. Bulgar Başpiskoposu Chevont Touri-an'ın Ermeni delegasyonu başkanı olan Boghos Nubar Paşa'ya, 25 Ağustos 1915 tarihinde gönderdiği yazıda, öldürülen, kaybolan, zorla Müslüman yapılan ve çeşitli şehirlerden sürgüne yollanan Ermenilerin Ermenistan'daki ve Küçük Asya'daki sayısının 500 bin olduğunu bildirirken[100], Boghos Nubar Paşa, savaşın bittiği, Osmanlı Devleti'nin yenildiği için artık propagandaya eskisi kadar ihtiyaç kalmadığı bir tarihte, 11 Aralık 1918'de Fransa Dışişleri Bakanı M. Gout'a gönderdiği raporunda, Kafkasya ve İran dahil Ermeni sürgünlerinin toplam sayısını 600-700.000 olarak vermektedir ki, bunların içinden kendiliğinden göç eden 290 bin Kafkas ve İran göçmenleri hariç tutulacak olursa, zorunlu olarak göç ettirilenlerin

---

[98]Nathan'ın, Amerika büyükelçiliğine gönderdiği 478 numaralı raporu, Osmanlı yetkililerince gizlice elde edilmiştir (Bkz. BOA, DH, Emniyeti Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/13).

[99] Bkz. Turquie /Vol. 887, Armenie-I (Août 1914-Decembre 1915.

[100] Bu yazıda sürgünlerin toplam sayısı, her şehirden gönderilenler belirtilmek suretiyle 815.800 olarak verilmişken, bu liste karalanmış ve altına el yazısı ue 500 bin rakamı yazılmıştır (Turquie /Vol. 887, Armenie-I (Août 1914-Decembre 1915'den naklen Dilan, *Aynı Eser*, II, s. XLII, Belge 238-240).

sayısı 400 binin biraz üzerine Çıkıyor (Bkz. BELGE 12)[101]. Aynı şekilde 25 Kasım 1915'te Konya'dan Wilfred M. Post'dan W. Peet'e gönderilen mektupta da[102] *"....Demiryolu çalışanlarının bildirdiğine ve başka kaynaklara göre Pozantı'dan 500.000 sürgün geçiş yaptı"* deniliyor. Henry Morgenthau hatıratında bu 500 bin rakamını, Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan'Ia olan görüşmesinden şöyle aktarıyor: *"Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan uğradı. Schmavonian kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşıymışlar. [İçerilerdeki] şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor'daki Ermenilerin hallerinden oldukça memnun olduklarını söylemesine şaşırdım; işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile.... Bana çeşitli kampların nerelerde olduğunu gösteren bir liste verdi ve yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıydı"*[103].

Yine Fransa'nın Halep eski konsolosu M. Guys, 11 Eylül 1915 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye gönderdiği raporunda, "...taşrada 700 bin Ermeni'nin sürgüne hedef olduğunu, 400 bininin bundan kurtulduğunu..." bildirmesi, hemen bütün bu türden bilgilerin birbirini tamamladığını gösteriyor[104]. Yarıdaki farklı kimselerin ifadelerinde olduğu gibi, Osmanlıların verdikleri rakamlar da zorunlu göçe tabi tutulanların sayısını, önceden de belirtildiği üzere, buna yakın göstermektedir[105].

Üçüncü çizelgedeki nakledilen nüfusa daha sonra Adana'daki kalan nüfus da dahil olmuştur. 27 Nisan 2005 tarihli *Hürriyet Gazetesinde* Sayın Murat Bardakçı tarafından yayınlanan ve Talat Paşa'ya ait olduğu varsayılarak "Talât Paşa'nm Kara Kaplı Defteri" başlığı ile kaleme alman yazıda, 924.158 Ermeni'nin "tehcir edildiği" ifade edilmiştir. Halbuki söz konusu belgelerde "sevk ve iskân" edilenlerin Suriye'ye veya yurtdışına gönderildiğine dair bir kayıt yoktur ve dolayısıyla verilen bilgi yalnızca Suriye'ye tehcir gibi algılanılarak yanlış şekilde değerlendirilmiştir. Nitekim bu evrakın ekleri incelenecek olursa, Ermenilerden bir çoğunun bulundukları kasabalardan komşu kasabalara nakledilenler olduğu görülüyor. Bu listelerde, göç ettirilmeyenler-le başka şehir ve kasabalardangelenler ve başka mahallere gidenler bir cetvel halinde sunulmuştur. Kalanlarla gidenler toplandığında elde edilen rakam, 1914 nüfus sayımı sonuçlarından yaklaşık üçte bir oranında daha fazla çıkmaktadır. Bütün bunlardan ayrı olarak bu evrakın

---

[101] Archives des Affaires Etrangeres de France, Serie Levant, 1918-1928, Sous Serie Armenie, Vol. 2, folio 47'den naklen bkz. Bilâl Şimşir, *Les Deportes de Malte et les Allegations Armeniennes,* Ankara 1998, s. 49.

[102] US ARCHIVES NARA 867.4016/251'den naklen *Sürgün ve Göç, s. 72.*

[103] Bkz. Heath W. Lowry, *Aynı Eser, s.* 47-48.

[104] Bunun için bkz Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/Vol. 903'den Dilan, *Aynı Eser,* VI, s. XIII, belge 68.

[105] Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* s. *74-77.*

Şehirler	1914 Osm. nüfusu	ATAŞE[106]	Sevk edilen[107]	Kalan
Adana	57.686	-	14.000	15-16.000
Ankara	53.957	-	21.236	733
Antalya	630	-	-	-
Aydın	20.766	-	250	-
Beyrut	5.288	-	-	-
Birecik	-	-	1.200	-
Bitlis	119.132	20.000	-	-
Bolu	2.972	-	-	-
Bursa	61.191	-	-	-
Çanakkale	2.541	-	-	-
Canik	28.576	26.374	-	-
Çatalca	842	-	-	-
Diyarbakır	73.226	-	20.000	-
Dörtyol	_	-	9.000	-
Edirne	19.888	-	-	-
Erzurum	136.618	120.000	5.500	-
Eskişehir	8.807	-	7.000	-
Giresun	_	-	328	-

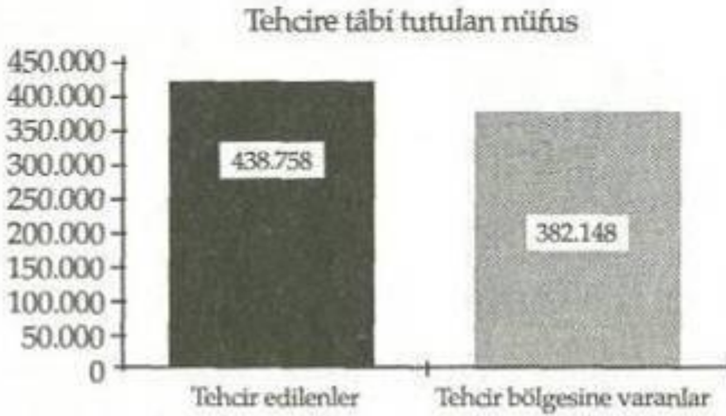
[106] ATAŞE Arşivince yayınlanan vilâyetlerden sevk olunan nüfusu göstermektedir(Bkz. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918,1, s. 439-456).

[107] Her yerleşim alanlarından merkeze gönderilen sevk edilen nüfusla ilgili belgelerden çıkarılmıştır. Bu kısım ile ilgili arşiv belgeleri için bkz. Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler, s. 74-77.

Görele	_	-	250	-
Halep	49.486	_	26.064	
Haymana	_	-	60	-
İçel	341	-	-	-
İstanbul	84.093	-	-	-
İzmir	_	.	256	_
İzmit	57.789	50.000	58.000	-
Kal'acık	_	-	257	-
Karahisarı sahip	7.448	-	5.769	2.222
Karesi	8.704	-	-	-
Kastamonu	8.959	-	-	-
Kayseri	52.192	-	45.036	4.911
Keskin	_	-	1.169	-
Kırşehir	_	-	747	-
Konya	13.225	-	1.990	-
Kudüs	3.043	-	-	-
Kütahya	4.548	-	1.400	-
Mamuretül -aziz	87.864	-	51.000	4.000
Maraş	38.433	27.101	-	8.845
Menteşe	12	-	-	-
Nallıhan	-	-	479	-
Niğde	5.705	_	-	-
Ordu	-	-	36	-
Perşembe	-	-	390	-
Sivas	151.674	141.592	136.084	6.055
Sungurlu	-	-	576	-
Suriye	2.533	-	-	-
Sürmene	_	-	290	-

Tirebolu	_	_	45	-
Trabzon	40.237	28.000	3.400	-
Ulubey	-	_	30	.
Urfa	18.370	-	_	_
Van	67.792	-	-	_
Yozgat	-	-	10.916	_
Zor	283	-	_	_
TOPLAM	1.294.851	413.067	422.758	42.766

Talat Paşa'ya ait olmadığı Sayın Bardakçı tarafından daha sonra açıklanmıştır[108] Ayrıca evrakta tarih bulunmadığı gibi, aynı belgelerin ATAŞE tarafından yayınlanan *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918* adlı eserde de yer aldığı belirtilmelidir. Aynı kalemden çıkmış ve aynı yazı karakterinde olan bu belgede, kütüğe kayıtlı nüfus 987.569, sevk edilenlerin sayısı da 413.067 olarak verilmiştir[109]. Tehcir edilenlerle ilgili Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler ise tarafımdan incelenmiş olup, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (Ankara 2001) adıyla yayımlamış

[108] *Söz* konusu evrakın kopyalarını tarafıma göndermek lütfunda bulunmasından dolayı Sayın Bardakçı'ya teşekkür ediyorum.
[109] Bkz. Cilt I, Ankara 2005, s. 439-456.

bulunduğum eserde geniş biçimde aktarılmıştır. Buna göre tehcir edilen ve yerlerine varan nüfus aşağıdaki grafikte görüldüğü gibidir:

Yukarıda sayıları verilen, zorunlu göçe tabi tutulanlarla iskân yerlerine ulaşanlar arasındaki fark, tehcir uygulamasının Şubat 1916 tarihi itibariyle durdurulması sebebiyle, henüz yollarda sevk için bekletilen göçmenlerin bulundukları vilâyetlere yerleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim tehcirin sona erdiğine dair vilâyetlere gönderilen emirlerde, sevk edilmemiş Ermenilerin bulundukları yerlerde yerleştirilmeleri için talimat verilmiştir. Bu arada yollarda, yaklaşık 30-40 bin civarında göçmenin hastalıktan, 7-8 bin kişinin de eşkıya saldırısından hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır.

American Committee for Armenian and Syrian Relief in, 13 Eylül 1917'de yayınladığı beyannamede, Kafkasya'da 350.000, Suriye'de 1.200.000, Anadolu'da 500.000, İran'da 90.000 olmak üzere toplam 2.140.000 yardıma muhtaç insan bulunduğu beyan edilmektedir. Buna göre, Suriye'deki yardıma muhtaç olanların büyük kısmının Ermeni olması tabiidir ki, 1917'ye ait verilen bu rakamlar doğruysa, Birinci Savaş öncesine ait nüfus istatistiklerinin çok üzerinde bir Ermeni nüfusu ortaya çıkıyor. Üstelik beyannamede, bu rakamlara Mısır ve Güney Mezopotamya'daki göçmenlerin dahil edilmediğinin de ifade edildiğini belirtmeliyiz[110]. Nitekim, Suriye'ye tehcir edilen yaklaşık 500 bin kişinin yanı sıra, Doğu Anadolu'da devam eden Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla, çeşitli kaynaklara göre, savaş alanından Kafkasya'ya kendiliğinden göç ettiği belirtilen 250 ilâ 450 bin arasında Ermeni'den daha bahsedilmektedir. Nitekim Rus ordusunun Erzurum ve çevresini işgal ettiği sıralarda, tehcir uygulamasına rağmen çok sayıda Ermeni'nin zorunlu göçe tabi tutulmadığı ve bunların Ruslar tarafından Kafkasya'ya götürüldüğü, İngiltere'nin Batum Konsolosu P. Stevens'ın 25 Şubat 1916 tarihli Londra'ya gönderdiği raporda yer almaktadır[111]. Dolayısıyla kendiliğinden Kafkasya'ya göç edenlerle, Suriye bölgesine sürgün edilenlerden ayrı olarak, Anadolu içinde oturdukları kasabadan, yine aynı yöredeki başka bir kasabaya yerleri değiştirilenlerin toplamı yaklaşık yüzbin civarındadır. Öte yandan çeşitli Türk ve Batılı kaynaklarda, Anadolu dışına çıkarılmayanların sayısının 400 bin civarında gösterilmesine karşılık, taşrada sürgüne uğrayanların 700 bin olduğu[112], bazı Ermenilerin de savaşın hemen Öncesinde ve savaşın başlamasını müteakip bir yolunu bularak değişik ülkelere göç ettikleri görülüyor. Meselâ 1899'dan 1914 yılma kadar ABD'ye giden 51.950 Ermeni göçmenden ayrı olarak Kafkasya'ya

[110] Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919.

[111] Bkz. *Sürgün ve* Göç, s. 84-85.

[112] Bunun için bkz. Fransa'nın Emekli Halep Konsolosu M. Guys'un Fransa dışişleri Bakanı M. Delcasse'ye raporu (Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/Vol. 903'den Dilan*, Aynı Eser,* VI, s. XIII, belge 68).

kendiliklerinden göç eden Ermenilerin ulaştığı rakamlar, bu konuyu araştıranlar tarafından kesinlikle dikkate alınmak durumundadır[113]. Yukarıda sürgüne uğrayanlarla ilgili olarak verilen 700 bin rakamına Kafkasya'ya kendiliklerinden savaş nede-^{n}iyle göç edenlerin de dahil edilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Bu itibarla, çeşitli tarihler itibariyle Kafkasya'ya gerçekleştiği belirlenen Ermeni göçlerini dikkate almak yerinde olacaktır:

Rev. Harold Buxton	1915	250.000
G. C. Raynolds	1917	250.000
J.L. Barton	1917	350.000
Richard Hovannisian	1918	500.000
Avetis Aharonian	1919	400-500.000
Ermenistan Göçmenler Bakanlığı	1919	324.247
Armenag S. Baronigian	1920	570.000
Near East Relief	1920	350.000
General J. Bagratouni	1921	350.000
Ermeni Delegasyonu	1923	500.000
Joseph C. Crew	1923	450.000
Firidtjof Nansen	1925	420.000

SURİYE'YE YOLCULUK

Suriye'ye zorunlu olarak iskân ettirilen Ermenilerle ilgili olarak konsolos raporlarında farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı, çoğu misyonerlerden aldıkları duyumlara dayanarak bir milyon Ermeni'nin nakledildiğini, bunların birçoğunun yollarda açlıktan ve hastalıktan öldüğünü bildirirken[114], fahri konsolos Greg Young gibi bazıları da, Suriye valisinin izniyle kampları

113 *Sürgün ve Göç,* s. 51.

114 Meselâ Harput Amerikan konsolosu Leslie Davis, bir milyon Ermeninın nakledildiğini ve bunlardan ancak % 15'inin iskân sahalarına vardıklarını bildirmektedir (Bkz. *Sürgün ve* Göç, s. 70-71).

dolaşmış ve sevk edilenlerle ilgili bizzat şahit olduğu olayları rapor etmiştir. Bu raporunda Young, kamplarda hastahaneler kurulmuş olduğunu ve hasta Ermenilerin tedavi edildiğini yazmaktadır. Osmanlı arşiv kayıtlarında, Mezopotamya'ya zorunlu iskâna tabi tutulan Ermeniler için, devlet tarafından ev-

ler inşa edilmesi ve ziraat yapabilecekleri yerlere yetirilmeleri, sanat sahibi olanlara alet-edevat ve sermaye verilmesi gibi bilgiler bulunmaktadır[115]. Nitekim Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan'm, Amerika büyükelçisi Henry Morgenthau'a, yarım milyon Ermeni'nin Suriye ve Şehr-i Zor'da yerleştiklerini, işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başladıklarını bildirmesi, Osmanlı belgelerin-de yer alan tebliğin bir anlamda uygulandığını teyid etmektedir. Hatta Morgenthau'a Bezciyan'ın kendisine kampların listesini verdiğini ifade etmektedir[116]. Amerikanın Halep Konsolosu Jackson ise, Suriye ve Şehr-i Zor'a geldiğini belirttiği 500 bin göçmenden 486 binine Halep'te oluşturdukları iki yardım kuruluşu aracılığıyla yardım edildiğini, Şam'da da bir yardım merkezi kurmak istediklerini ve başına da rahip Vahran Tahmizian'm getirileceğini 8 Şubat 1916 tarihinde büyükelçi Henry Morgenthau'a gönderdiği raporunda bildirmektedir (Bkz. BELGE 13)[117] Bu raporda verilen rakamlar, tehcir uygulamasının henüz sona erdiği Şubat 1916 tarihini taşıması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Zira Ermenilerin katliam iddiaları, tehcirin yapıldığı Mayıs-Aralık 1915 tarihine odaklanmaktadır. Jackson'm Suriye'ye geldiğini belirttiği Ermeni göçmenlerin sayısı Dr. J. K. Marden tarafından da teyit edilmektedir[118]. Keza yukarıda (s. 61-62) belirtildiği üzere Fransızlar da sürgünlerin toplam sayısını 500 bin olarak ver-miştir.

Suriye'ye nakledilen Ermenilerden bazıları, bir yolunu bularak Mısır'a, bir miktarı da deniz yoluyla Amerika ve diğer ülkelere göç etmişlerdir. Suriye ve Kafkasya'daki göçmenlerden büyük kısmının ise, savaşın bitiminden sonra 18 Aralık 1918'de, hükümet tarafından çıkarılan bir kanunla[119], tüm geri dönüş masrafları ve ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmak, bazı vergilerden muaf tutulmak, emvâl-i metruke depolarından resmi dairelere nakledilen eşya ile ev ve arazilerine muhacir yerleşmiş olsa dahi kendilerine iade edilmek, dönüş sonrasında 20 güne kadar iaşeleri sağlanmak, yetim ve kimsesiz çocukların aileleri veya

---

[115] Bkz. Geride s. 53-54.

[116] Heath W. Lowry, *Aynı* Eser, s. 47-48.

[117] US ARCHIVES State Department Record Group 59, 867.48/271. Ayr. bkz. A. Sarafyan, *Aynı Eser,* I, s. 112-113 (Bkz. *Sürgün ve Göç,* s. 74-75).

[118] RG 84 Box 19, No: 414. J.B. Jackson'dan Mr. L. R. Fowle'a, 14 Haziran

[119] Bu kanunun çerçevesinde, geri dönüş esnasında dikkat edilecek hususlar da belirlenmiştir (Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920,* s. 182-202, Belge 214-263.

akrabaları bulunarak onlara teslim edilmek, din değiştirenlerin eski dinlerine dönmelerine müsaade etmek suretiyle geri dönüşlerine izin verilmiştir. Alınan karar gereğince, sadece dönmek isteyenler dönecek, diğerleri zorlanmayacaktı.

Bununla ilgili olarak Ermeni Patrikhanesi'nin hazırladığı bir çizelge Amerikan arşivinde bulunmaktadır (Bkz. BELGE 14)[120]. Bu belgede toplam 644.900 kişinin evlerine döndüğü veya Osmanlı coğrafyasında yaşadıkları belirtilmektedir. Bu konuda kısıtlı da olsa Osmanlı Arşivi'nde bu konuda yeterince aydınlatıcı belgeler bulunmakta olup, dönenlerin sayıları ve dönenlere yapılacak yardımlarla ilgili talimatlar vilâyetlere yollanmıştır[121]. Meselâ 20 Mart 1919 tarihli bir belgeye göre, 232.679 Ermeni ve Rum'un geri döndükleri, evlerinin, mallarının ve resmi dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyalarının iade edildiği yer almaktadır[122]. Hatta bazı kimselere uğradıkları zarara karşılık tazminat ödenmiştir. Buna benzer bir istatistik de İngiltere Karadeniz Ordusu İstihbarat biriminin Savaş Kabinesi'ne sunduğu raporda yer almaktadır. İngiliz Arşivi'nde bulunan bu belgede, Anadolu'daki bazı şehirlerin 1914 nüfusu ile, aynı şehirlerin 1919 nüfusları bir cetvel halinde sunulmuştur (Bkz. BELGE 15)[123]. 1919 yılma ait Erzurum nüfusunun yer almadığı bu cetvelde verilen rakamlar, Ermenilerin iddia edildiği kadar kayıp verdiği tezini yalanlarken, nüfuslarla ilgili çoğu propagandaya yönelik iddiaların, hangi boyutlara ulaştığını da göstermektedir:

	1914	Kasım 1919
Edirne[124]	84.100	19.500
Antalya	630	400
Ankara	54.000	80.000
Aydın	20.700	21.000
Trabzon	40.200	58.000

120 RG 84 Box 19, No: 414. J.B. Jackson'dan Mr. L. R. Fowle'a, 14 Haziran 1917.
121 Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920,* s. 179-181, Belge 212, 213
122 Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920,* s. 228-232, Belge 254.
123 Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920,* s. 228-232, Belge 254.
124 Edirne'nin 1914 nüfusu muhtemelen İstanbul'un nüfusuyla karıştırılmış olmalıdır. Zira hiçbir nüfus istatistiğinde Edirne'nin 84 bin nüfusa sahipolduğuna dair bilgi bulunmadığı gibi, aynı cetvelde 1914 nüfus kayıtlarında İstanbul'da da aynı miktarda nüfus mevcut gösterilmektedir.

Bursa	61.200	65.000
Kayseri	52.200	50.000
Konya	13.200	12.000
Kastamonu	9.000	13.000
Sivas	151.700	162.000
Adana	57.700	72.000
Balıkesir	8.700	9.000
İstanbul	84.100	83.000
Erzurum	136.000	-
İzmir		14.000
TOPLAM	773.430	658.900

İngiliz İstihbarat Dairesi'nin verdiği bu rakamlara rağmen, İngiliz Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Propaganda Dairesi'nde görevlendirilen *Mavi Kitap (=Blue Book)* yazarı Arnold Toynbee (Bkz. BELGE 16)[125], bu görevdeyken hazırladığı kitapta 600.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü ileri sürmektedir. Halbuki evlerine dönmeyen pek çok Ermeni'nin başka ülkelere göç ettikleri gemi yolcu listelerinden anlaşılıyor. Yapılan araştırmalar, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki Ermeni nüfusu ile ilgili incelemede bulunanların veya Ermeni nüfusu hakkında yorum yapanların, bu göç edenleri de ölenler sınıfına dahil ettiklerini ve kayıp sayısını arttırdıklarını ortaya koymaktadır. Gerçekten de belgeler, yerlerine dönmeyenlerden büyük bir çoğunluğun Ortadoğu, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Güney Amerika ülkeleri ile Avustralya, Hindistan ve İran'a göç ettiklerini göstermektedir. Denizaşırı ülkelere göç edenlerin büyük kısmı geri dönmemiş ve göç ettikleri ülkelere yerleşmişlerdir. Ortadoğu dışındaki ülkelere olan göçler deniz yoluyla gerçekleşmiş olması dolayısıyla, meselâ Amerika'ya olan göçlerle ilgili olarak o tarihte ABD limanlarına giren gemilerin yolcu listelerine bakmak bize bu konuda yeterli bilgi vermektedir (Bkz.BELGE 17). Meselâ 1899'dan 1925'e kadar resmi kayıtlara göre, 62.713'ü erkek olmak üzere toplam 76.605 Ermeni'nin ABD'ye

[125] Toynbce'nin görevlendirilmesi ve geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı,* Türkiye Bilimler Akademisi yay-, Ankara 2005.

kabul edildiği gözlemlenmektedir[126]. Göç edenlerin büyük çoğunluğunun 1900 yılından sonra gittiği ve 1914'e kadar bunların toplam sayısının 51.950 olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu şekilde gidenler de kayıplar listesinde yerini almıştır.

Dünya'daki mülteci Ermenilerin tespiti ve yardıma muhtaç olanlara bütçe ayırmak amacıyla İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin, bir Amerikan yardım kuruluşu olan Near East Relief Society'nin de bu konudaki çalışmalarını dikkate alarak hazırladığı 1922 yılına ait bir nüfus araştırması, dünya genelinde toplam 3.004.000 Ermeni bulunduğunu ortaya koymaktadır. Belgeden bu nüfustan, 817.873'ünün Osmanlı Ermenisi olduğu ve başka ülkelere yerleştikleri, ayrıca Müslümanlaştırılmış 95.000 kadın ve çocuğun bu nüfusa dahil edilmediği, İstanbul ve Anadolu'da da 281.000 Ermeni'nin bulunduğu öğrenilmektedir. Bu durumda o tarihte toplam 1.193.873 Osmanlı Ermenisi'nin halen yaşadığı anlaşılmaktadır[127](Bkz. BELGE 18). 1914 yılma ait nüfus verileri hatırlanacak olursa, 1,5 milyon Ermeni'nin öldürüldüğü iddialarının, Birinci Dünya Savaşı'nm etkin propagandalarının hangi ölçüde etkisi altında kaldığını değerlendirmek yerinde olacakür.

ERMENİ KAYIPLARI NE KADARDIR?

Birinci Dünya Savaşı'nda yaklaşık 40 milyon insan hayatını kaybetmiştir. Bunların büyük kısmı, hastalık ve açlığa bağlı kayıplardır. Osmanlı Devleti'nin bu savaştaki kaybı ise üç milyon civarındadır. Bunların çoğu, savaş döneminde salgın halinde yayılan bulaşıcı hastalıklar ve yine savaş ortamında hasadın kaldırılamamasından doğan yiyecek sıkıntısından kaynaklanmıştır. Buna bağlı olarak savaşın cereyan ettiği bölgelerden kaçmak durumunda kalan Ermenilerden de pek çok insan hayatını kaybetmiştir. Ayrıca zorunlu göç sırasında, çeşitli eşkıya guruplarının kafilelere bazen soygun, bazen da öç alma düşüncesiyle yaptıkları saldırılarda da bir miktar kayıp meydana gelmiştir[128]. Buna karşılık asıl ölümlerin hastalık ve açlıktan Kafkasya'ya giden göçmenler arasında meydana geldiği çeşitli araştırma ve kaynaklarda yer almaktadır.

6 Ekim 1915 tarihinde İngiliz Lordlar Kamarası oturumunda Ermeni mültecilerin durumu görüşülürken, Kafkasya ve Urmiye bölgesine Ermeni, Keldani

---

[126] Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Sec of Labor, Government Printing Office, Beginning 1895-1932 (Bkz. *Ermeniler Sürgün ve* Göç, s. 165-166).

[127] US ARCHIVES NARA 867.4016/816 Jan 10,1923.

[128] Geniş bilgi için bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* s. 59-60.

ve diğer mültecilerin akın ettikleri, Malazgirt ve Van'dan gelen büyük sayıda mültecinin Eçmiyazin ve Erivan'ın farklı yerlerine vardıkları, 160.000 kadarının İğdır ve Eçmiyazin yönüne geçtikleri, hastalıktan ve açlıktan dolayı durumlarının çok kötü olduğu ve günde yüz kişinin öldüğü, Ağrı Dağı'nm ötesindeki 9.000 mültecinin de diğerlerinden daha iyi bir vaziyette bulunmadığı açıklanmıştır[129]. Bilindiği üzere bu bölgelere gerçekleşen göçler Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla kendiliğinden meydana gelmiştir. Bir Alman kaynağı, Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya giden 139.000 Ermeni'nin bulaşıcı hastalıktan ve açlıktan öldüğünü bildiriyor[130]. Justin McCarthy'i ise 1918'de Ahılkelek'te 30.000 kişinin koleradan, 1919'da da 200.000 kişinin de tifüsten hayatını kaybettiğini yazıyor[131].

Ermeni kayıplarıyla ilgili olarak Osmanlı Arşivi belgelerinde, bazı eşkıya gruplarının saldırısı sonucu, 6.500-7.000 Ermeni'nin öldürüldüğü kayıtlıdır. Kafilelere yapılan saldırılar üzerine hükümetin valililiklere yeniden uyarı göndererek imkân nispetinde güvenlik gücü verilmesi ve zaptiye gözetiminde seyahat ettirilmelerinin sağlanması, kafilelere yapılacak saldırılardan vilâyet yöneticilerinin sorumlu tutulacağı, aksi yönde hareket edeceklerin şiddetle cezalandırılacakları uyarısında bulunduğu görülmektedir[132]. Nitekim bu türden ihmalleri önlemek için bölgede görev yapan tahkikat komisyonları kurulmuş[133] ve ihmali görülenlere işten el çektirilmiş ve divan-ı harbe sevk edilmiş[134] (Bkz. BELGE 20/1-3)/ kafilelere saldırıda bulunanlar mahkeme edilerek, suçlu bulunanlar mahkum edilmiştir[135].

Ermeni kafilelerine yapılan saldırılar sonucu hayatını kaybedenlere ilâve olarak, savaş ortamında imparatorlukta çekilen yiyecek sıkıntısı[136], taşıma araçlarının asker şevkinde ve ordunun mühimmat ihtiyacında kullanılması ve bu yüzden göçmenlere yeterli sayıda taşıma aracı verilememesi, en kötüsü de zorunlu göç sırasında hemen bütün dünyada baş gösteren ve sadece Ermenileri değil,

---

[129] UK ARCHIVES FO 371/2488, No. 143153; Konsolos P. Stevens'ten Dışişlerine, 16 Eylül 1915, Batum'dan naklen *Sürgün ve Göç,* s. 89.

[130] Bkz. *Sürgün ve Göç,* s. 101.

[131] Bkz. *Muslims and Minorities,* s. 129-130.

[132] Bkz. BOA, DH.ŞFR. No. 5 4/10; Ayr. Bkz. BOA, DH,ŞFR. No .55/292.

[133] Bkz. BOA, DH.ŞFR. No. 58/38.

[134] Bkz. BOA, DH. ŞFR. No. 57/105, 24 Ekim 1915; ŞFR. No. 57/116, 25 Ekim 1915; ŞFR. No. 57/309, 6 Kasım 1915.

[135] 1915 yılında yapılan mahkemeler için bkz. Feridun Ata, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları,* TTK yay, Ankara 2005.

[136] Bu konuda 4. Ordu kumandanı olan Cemal Paşa hatıratında geniş bilgi vermektedir. Hatta Papa, İspanya Kralı ve ABD Başkanı'ndan yiyecek gönderilmesi için mektup yazdırdığım ifade etmektedir. ABD ve İspanya Kralı tarafından gönderildiğini söylediği 2000 tonluk zahirenin ise İtilâf güçlerince dağıttırılmadığını belirtiyor *(Hatıralar. İttihat ve Terakki,* i. *Dünya Savaşı Anılan,* s. 345 v.d.).

Müslümanları da kırıp geçiren bulaşıcı hastalıklar da ölümlere sebep olmuştur[137]. Bu şekilde zorunlu göç sırasında, açlık ve hastalıktan meydana gelen kayıpları dahil Anadolu'daki Ermeniler, savaşın devam ettiği dört yıl içinde yaklaşık elli bin civarında kayıp vermiştir. Zorunlu göçün dışında kalan, yani Osmanlı Devleti tarafından sürgün edilmediği halde savaşın tehlikelerinden korunmak için Kafkasya'ya korkularından göç edenlerden ise, çeşitli kaynakların belirttiğine göre, 160 binin üzerinde kayıp meydana gelmiştir[138]. Kafkasya'daki tespitler doğru olarak kabul edilecek olursa Anadolu, Suriye ve Kafkasya'daki Ermeni kayıplarının yaklaşık 250-300 bin civarında olduğu söylenebilir. Ermenilerin bu kayıplarından dolayı, Osmanlı Devleti'nin ihmalinden söz etmek yanlış olacaktır. Zira bu sırada salgın hastalıklar sebebiyle Avrupa ülkelerinde meydana gelen Ölümler de çok yüksek rakamlara ulaşmıştı[139]:

Ülkeler	1918	1919	1920
İngiltere	112.329	44.811	10.665
Almanya	187.884	42.254	17.855
Fransa	91.465	35.326	10.382
İtalya	274.041	31.781	24.428
Hollanda	17.396	1.550	2.454
İsveç	27.379	7.341	2.853
İspanya	147.114	21.335	17.825

Savaş şartlarında Batı ülkelerindeki salgınların sebep olduğu bu akıl almaz kayıplar göz önüne alınacak olursa, Osmanlı coğrafyasında da aynı derece ölüm olmaması mümkün değildi. Meselâ 1915-1918 yılları arasında ülkede en donanımlı olmasına rağmen dokuz Osmanlı ordusunun dört yıl içindeki kaybı yaklaşık 402 bindir[140]:

[137]Birinci Dünya Savaşı'nda salgınların Osmanlı Devleti ve çeşitli ülkelerdeki etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918,* TTK yay, Ankara 2005.

[138] Bkz. Justin McCarthy, Muslims *and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire,* New York University Press, 1983, s.l 29-130.

[139] *Sürgün ve Göç,* s. 98-99.

[140] *Sürgün ve Göç, s.* 101; Ayr.bkz. Hikmet Özdemir, Aynı Eser, s. 137.

	hastalık sebebiyle ölüm	yaralanma sebebiyle ölüm
1. yıl	57.462	21.988
2. yıl	126.216	21.986
3. yıl	133.469	8.081
4. yıl	84.712	7.407
TOPLAM	401.859	59.462

Ermeni kayıpları, yukarıda verilen istatistiklerle bağlantılı olarak düşünüldüğünde, tabii karşılanabilir. Zira savaşlara bağlı olarak ortaya çıkan açlık ve salgın hastalıklardan en büyük zararı hep siviller görmüştür. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nda sadece savaşa katılan ülkelerde değil, savaş dışında kalmış ülkelerde de bu yüzden büyük kayıplar meydana gelmiştir. Meselâ Kafkasya'dan savaş nedeniyle Anadolu'ya sürülen Müslüman halktan da yaklaşık yarısı hayatını kaybetmiştir. Bazı istatistikler sürgüne tabi tutulan 1.5 milyon kişiden sadece 700 bininin Anadolu'ya gelebildiğini göstermektedir. Bu göçmenler için Osmanlı Devleti'nin kurduğu "İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti", Balkanlardan ve Kafkasya'dan atılan Müslümanların yerleştirilmelerini ve ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Ermenilerin Suriye'ye nakilleri kararının alınmasından sonra bu komisyonun, Ermeni göçmenlere de hizmet vermesi, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının muhacirin tahsisatından karşılanması hükmü getirilmiştir[141]. Bunun yanı sıra her vilâyetin kendi imkânları nispetinde göçmenlere yardım etmeleri, ihtiyaç duymaları halinde de merkezden para gönderileceği duyurulmuştur. Nitekim zaman zaman, tehcir edilenlere yeterince yiyecek sağlanamaması ve açlık baş göstermesi, salgın hastalıkların yaygınlaşması gibi sebeplerle valilerin para isteği olumlu karşılanmış ve önemli miktarda bir meblağ tahsis edilmiştir[142]. Öte yandan, sevk edilen Ermenilerin borçlarının ertelenmesi de gündeme gelmiş ve

[141] Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* s. 66-67.
[142] Bkz. DH. ŞFR. No. 57/308; DH. ŞFR. No. 57/345; DH. ŞFR. No. 55-A/118; DH. ŞFR. No. 55-/135; DH. ŞFR. No. 55-A/17.

bunun için vilâyetlere talimatlar yollanmış, sevk ve iskândan kaynaklanan mağduriyetleri nedeniyle, bir kısım vergilerden de muaf tutulmuşlardır[143].

Yukarıda açıklandığı üzere, her şeye rağmen sevkıyat sırasında tabii olarak kayıplar meydana gelmiştir. Ancak burada esas olan, meydana gelen bu kayıplarda devlet tarafından yok etme kastı olup olmadığının belirlenmesidir. Uygulamaya yönelik talimatlarda ve göç esnasındaki uygulamalara bakıldığında böyle bir kastın olmadığı görülmektedir ki bu konu bir sonraki kısımda değerlendirilecektir.

---

[143] Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* s. 67.

D Ö R D Ü N C Ü K I S I M

TEHCİR GİDERLERİ VE YARGILANANLAR

TEHCİRİN MÂLÎ YÜKÜ

Ermenilerin Suriye'ye nakillerinin Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği ve Osmanlı Devleti'nin üç cephede savaştığı bir sırada meydana gelmesi, dikkatle değerlendirilmesi gereken bir husustur. Osmanlı Devleti ile İtilâf Devletleri belgelerine göre, tamamen güvenliğe bağlı sebeplerle alındığı anlaşılan bu kararla, Anadolu'nun iç ve doğu kısımlarında yaşayan Ermenilerden yaklaşık 500 bini, savaş alanı dışında bulunan Suriye'nin Halep-Şam arasıyla, Devri Zor bölgesine nakledilmiştir. Nitekim ABD'nin Halep Konsolosu J.B. Jackson, 8 Şubat 1916 tarihinde Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya gönderdiği raporunda[144], 500 bin Ermeni göçmenin Suriye bölgesine geldiğini ve bunlara Şam'da oluşturdukları iki yardım kuruluşu vasıtasıyla yardımda bulunduklarını bildirirken, raporunda, haftada 500 altın lira harcadıklarını belirttiği bu yardım alan 486.000 kişinin yerleştirildikleri bölgeler hakkında da bir liste sunmuştur. Buna listeye göre Şam, Maan ve çevresinde 100.000; Hama ve köylerinde 12.000; Hums ve köylerinde 20.000; Halep ve köylerinde 7.000; Maarra ve köylerinde 4.000; Bâb ve köylerinde 8.000; Mümbiç ve köylerinde 5.000; Re'sülayn ve köylerinde 20.000; Rakka ve köylerinde 10.000; Deyri Zor ve köylerinde 300.000 kişinin yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu göçmenlerin şehir, kasaba ve köyler yanma devlet tarafından inşa edilecek evlere yerleştirilmeleri, 10 Haziran 1915 tarihinde çıkarılan Sevk ve İskân Talimatnamesi'nin[145] 4. maddesinde yer verilmektedir. Talimatnamede belirtildiğine göre: *"İskân bölgelerine varan Ermeniler, durum ve şartlara göre, ya bireysel olarak mevcut köy ve kasabalara eklenecek evlere veya hükümet tarafından belirlenecek köylere yerleştirileceklerdir. Yeni kurulacak köylerin sağlığa zararlı olmayacak ve ziraat yapılabilecek yerlerde kurulmasına bilhassa dikkat*

---

[144] Bkz. US ARCHIVES NARA RG 59, 867.48/271'den Ara Sarafyan, *Aynı Eser*, Vol I, s. 112-113 (Ek). Ayr.bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 249.

[145] Talimatnamenin tam adı şu şekilde geçmektedir : *"Savaş ve olağanüstü siyasi zaruret dolayısıyla başka bölgelere nakilleri gerçekleştirilen Ermenilerin yerleştirilmeleri, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının temini hakkında talimatname"*. Talimatname'nin tam metni için bkz. geride s. 52-54.

edilecektir" denmekteydi[146]. Esasen Ermenilerin sevk işleminin 16 Haziran'dan itibaren başladığı göz önüne alınacak olursa, talimatnamenin 10 Haziran 1915'te vilâyetlere gönderilmesinde, daha önceden planlanmadığı anlaşılan bu nakil kararından dolayı hükümetin, yetkilileri düşmeleri muhtemel kargaşadan kurtarmayı ve uygulamada birlik sağlamayı hedeflediği söylenebilir. Zira bu talimatnamenin diğer maddeleri de bu düşünceyi teyit etmektedir. Gerçekten de, sevk yollarında bulunan vilâyetlere yazılan emirnamelerde, bölgelerinden geçecek kafilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirleri almaları ve yiyecek stoklamaları yer almaktadır[147]. Talimatnamenin 3, 9, 10 ve 11. maddeleri de bununla ilgilidir. Bu maddeler, sevk edilen Ermenilere karşı hükümetin yapacağı harcamalar ve harcama kalemlerini de ortaya koymaktadır. Bu maddeler gerçekten ilgi çekicidir:

Madde 3- İskân bölgelerine sevk edilen Ermenilerin, yolculukları sırasında, can ve mallarının korunması, yiyeceklerinin ve rahatlarının sağlanması, yolları üzerinde bulunan vilâyet görevlilerine aittir. Bu konudaki herhangi bir gecikme ve ihmalden her kademedeki devlet görevlileri sorumludur.

Madde 9- Kararlaştırılan bölgelere ulaşan ahalinin, yerleştirilinceye kadar yiyecek ve içeceklerinin temini, muhtaç durumda bulunanların evlerinin yapılması, muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere kesin olarak hükümetçe yerine getirilecektir.

Madde 10- Yiyecek-içeceklerinin temini, yerleştirilmeleri ve bununla ilgili uygulamalar ile halkın sıhhati konusuna itina gösterilmesi, ayrıca sevk edilenlerin gönüllerinin hoş tutulması, bulundukları bölgenin en üst düzeydeki idarecileri başta olmak üzere Muhacirin Komisyonuma aittir. Muhacirin Komisyonu bulunmayan yerlerde bu komisyonlar belirlenen kurallara uygun şekilde kurulacaktır.

Madde 11- Yiyecek-içecek ve yerleştirme işlerinin aksatılmadan yerine getirilmesi için gerekli memurların tayini valilere aittir.

Yukarıdaki maddeler çerçevesinde bir değerlendirme yapılacak olursa, sevk ve iskân işinde ihtiyaç duyulabilecek hemen her türlü tedbirin alınmış olduğunu söylemek mümkündür. Ermeni göçmenlerin ihtiyaçlarının giderilmesi için Muhacirin Komisyonu görevlendirilmiştir. Buna bağlı olarak da yiyecek temini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetime çeşitli emirler ve talimatlar verilmiştir[148]. İhtiyaçların tespit ve temini için Talat Paşa tarafından İskân-ı Aşâir

---

[146] Bkz. Türk Tarih Kurumu Arşivi, NP. D : 1, B : 6-3. Ayr. bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918,* Cilt 1, s. 428, 430-431.

[147] BOA, DH, ŞFR, No. 55/291; No. 55/341; No. 57/345; No. 57/351.

[148] BOA, DH, ŞFR., No. 55-A/17; No. 55-A/77; No. 57/110; No. 55-A/135; No. 55/152; No. 55/291; No. 55/341.

ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey bizzat görevlendirilerek[149], şevke tabi tutulanların ihtiyaçları ile ilgili her türlü tedbirin alınmasını istemiştir. Buna bağlı olarak Şükrü Bey'in bizzat incelemeleri sonucunda gördüğü lüzum üzerine vilâyetler emrine bir çok defa para yollandığı anlaşılmaktadır. Bu tür tahsisata örnek olmak üzere 1 Eylül 1915 tarihli şifre telgrafla[150], sevkıyat sırasında kafilelerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için Konya'ya 400.000, İzmit Sancağı'na 150.000, Eskişehir Sancağı'na 200.000, Adana Vilâyeti'ne 300.000, Haleb Vilâyeti'ne 300.000, Suriye Vilâyeti'ne 100.000, Ankara Vilâyeti'ne 300.000[151], Musul Vilâyeti'ne de 500.000 kuruş olmak üzere[152] toplam 2.250.000 kuruş tahsis edilmiştir[153]. Konya, Adana, Halep, Suriye, Ankara vilâyetleri ile İzmit ve Eskişehir mutasarrıflıklarına nazır adına Subhi Bey imzasıyla yollanan telgrafta[154]: *"Belirlenmiş bölgelere sevk edilmekte olan Ermeniler hakkında araştırma ve incelemede bulunmak üzere Aşâir ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey, tesbit edilmiş olan Liva/Vilâyetlere giderek, bu hususun acilen temini yolunda muhacirin tahsisatından bu kerre de* (vilâyet ve sancaklara yollanan yukarıdaki meblağ yer almaktadır) *kuruşluk havalename göndermekle ve adı geçen ahalinin idare ve yiyeceklerinin muntazam bir surette temini ile bir an evvel ve rahatları teminen belirlenen iskân bölgelerine nakledilmeleri son derece önemli bulunduğundan, gereğinin yerine getirilmesi için her neye ihtiyaç duyuluyorsa yerine getirilmesi ve istasyonlarda Ermenilere verilmek üzere, mümkün olan miktarda ekmek ve zahire depolanarak sefalet çekmelerine meydan verilmemesi ve mal sandığı mevcudu yeterli gelmezse telgrafla tarafımıza bildirilmesi"* talimatı verilmiştir. Talat Paşa, 31 Ağustos 1915 tarihinde İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Adana ve Halep'e gönderdiği şifre telgrafla, vilâyetlere yukarıdaki meblağın yollandığını bildirmiştir. Bu telgrafta ayrıca, istasyonlarda bulunan veya yukarı mevkilerden gelecek Ermeniler için muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılması ve üç-dört günlük ekmek hazırlanması, sefalete sebep olunmaması talimatı da verilmiştir[155]. Yine 7 Eylül 1915 tarihinde Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa ile Suriye Vilâyeti'ne yollanan şifre telgrafla da, Ermenilerin

---

149 BOA, DH, ŞFR., No. 55-A/16 (18 Ağustos 1331/31 Ağustos 1915 tarihli telgraf).

150 Belgenin içeriğinde, bu tarihten önce de tahsisat verildiği anlaşılmak tadır.

151 BOA, DH, ŞFR., No. 55-A/17.

152 BOA, DH, ŞFR., No. 53/305.

153 İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nin 1331 yılı bütçesi 78.000.000 ; 1332 bütçesi ise 200.000.000 kuruş idi ve bu meblağ, tehcire tâbi tutulan Er meni, Rum ve Araplarla, düşman istilâsına uğrayan bölgelerden gelen Müs lüman muhacirlere sarf edilmekteydi (BOA, Bâb-ı Âlı Evrak Odası, No. 334063).

154 Asıl metin, tarafımızdan kısmen sadeleştirilmiştir.

155 Bkz. BOA, DH, ŞFR., No. 55/341.

ihtiyaçlarının giderilmesi için vilâyet emrine muhacirin tahsisatından 10.000 liranın gönderildiği, miktarın yeterli gelmemesi halinde yeni tahsisat talebinde bulunmaları ifade edilmektedir[156]. 8 Kasım 1915 tarihinde ise, Dahiliye Nezâreti'nden gönderilen bir talimatnamede, Haleb'e ulaşan göçmen sayısının artmasından dolayı, kafilelerin yiyecek ihtiyacında ve şevklerinde sarf edilmek üzere Emvâl-i Metruke hasılatından Halep Vilâyeti'ne 600.000 kuruş tahsis olunduğu gibi, ayrıca Eskişehir'den de 200.000 kuruş gönderileceği, ihtiyaç olması halinde yeniden tahsisat talep edilmesi istenmiştir[157]. Aslında savaşın ilerleyen bu safhasında Osmanlı bütçesinin tamamen alt üst olduğu, borç bulunamaz hale geldiği, üretimin yarı yarıya düştüğü ve büyük bir malî sıkıntı yaşandığı anlaşılmaktadır[158]. Nitekim savaş sebebiyle ülkede bir önceki yıla göre buğday üretimi %30 azalmıştır. Suriye'de ise bir önceki yıla nazaran % 100'ün üzerinde bir azalma meydana gelerek 557 bin tondan 257 bin tona düşmüştür[159]. Bu sebeple olsa gerek, 1914 yılında buğdayın kilesi 28, Suriye'de 31 ve Lübnan'da 40 kuruş iken, 1915'te fiyatlar %35, Suriye'de %50 ve Lübnan'da ise %125 oranında artmıştır[160]. Görülen odur ki, bu sebeple, Osmanlı bütçesinden yeterli tahsisatın gönderilemediği ve bundan dolayı da Ermeni göçmenlerin düştükleri sıkıntının ortadan kaldırılması düşüncesiyle emvâl-i metruke hasılatına başvurulduğu, ihtiyaç duyulan miktarın bu kalemden yollandığı anlaşılmaktadır. Unutulmamalıdır ki, 1914-15 mâli yılında 3.401.200.396 kuruş olan Osmanlı bütçesinin %44'ü Düyûn-ı Umûmiyye'ye aitti. Kalan kısmın 102.716.036 kuruşu Dahiliye Nezâreti bütçesine ayrılmıştı ve genel bütçenin %3.01'ini teşkil etmekteydi[161]. Bu sebeple Dördüncü Ordu, çekilen yiyecek sıkıntısını gidermek düşüncesiyle iaşe ambarlarını aç insanlar için açmış ve 1916 yılında 300 bin kilo zahire çıkışı yapmıştır[162]. Esasen tahsisat yetersizliğinden Osmanlı ordularından bazı birliklerin terhis edildiği de bir gerçektir. Bu arada Talat Paşa, Kasım 1915 tarihinde Niğde mutasarrıflığına gönderdiği şifre telgrafta, Ulukışla'da bulunan ve çoğunluğu çocuk ve kadınlardan meydana gelen Ermenilere pek az ekmek verildiğinin haber alındığını ve bunlara verilen ekmeğin yeterli bir miktara çıkarılmasını talep etmiştir[163]. Keza 8 Kasım

---

[156] Bkz. BOA, DH, ŞFR., No. 55-A/118; No. 55-A/135.

[157] Bkz. BOA, DH, ŞFR., No. 57/348; No. 57/349.

[158] Bkz. Abdüllatif Şener, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt 8, Sayı 1 (Ankara 1990), s. 218.

[159] Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 276.

[160] Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 280

[161] Abdüllatif Şener, Aynı makale, s. 224, 230.

[162] Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 278

[163] BOA, DH, ŞFR., No. 57/345.

1915 tarihinde yine Talat Paşa'nın imzasını taşıyan başka bir şifre telgrafta, Pozantı'dan sevk edilen Ermenilerin de ekmek ihtiyacının giderilmesi ve buradaki ordu fırınlarından çıkarılan dört-beş bin ekmeğin ancak ordu mensuplarının ihtiyacını karşılayabildiğinin bildirildiği, bundan dolayı Ermeniler için mahallî idarece ekmek çıkartılması konusunda talimat verilmiştir[164]. Esasen bu durum, bazı yabancı misyon şeflerinin raporlarında da yer almaktadır. Nitekim ABD'nin Mersin Konsolosu Edwart Nathan, Ermenilere yeterli miktarda ekmek verilemediğini söylemektedir[165]. Bir araştırmada belirtildiğine göre, 1915 yılında, tehcir edilen Ermeniler ile Rumlardan büyüklere 3 kuruş, küçüklere 60 para günlük verildiği kaydedilmektedir[166]. Konya'da bir hastahanede görev yapan doktorlardan Dr. W.M. Post'un 3 Eylül 1915 tarihinde ABD büyükelçisi Morgenthau'a gönderdiği raporunda da yetişkinlere 1 kuruş, çocuklara 20 para gündelik verildiğini yazmaktadır[167].

Merkezî hükümet tarafından taşraya sarf için gönderilen meblağa ek olarak vilâyetlerin de kendi imkânları nispetinde yardımlarda bulundukları, zaman zaman da ihtiyaç durumuna göre merkezden yeni para tahsisinin yapıldığı tespit edilmektedir[168]. Ayrıca ABD'de yaşayan bazı Ermenilerin, aralarında topladıkları Önemli miktarda parayı gizli yollardan Osmanlı Ermenilerine dağıttıkları, bu dağıtımın kimler tarafından gerçekleştirildiğinin tespiti istenmiş ve bunun için de Edirne, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Bursa, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz vilâyetleri ile Urfa, İzmit, Karahisar-ı Sahip, İçil, Niğde, Zor, Karesi, Kayseri, Kütahya, Eskişehir ve Maraş Mutasarrıflıklarına 30 Ocak 1916 tarihli Talat Paşa imzasıyla yazı gönderilmiştir[169]. Bunun üzerine yapılan araştırma sonucunda, ABD'de çeşitli yardım kuruluşları aracılığı ile toplanan paraların dağıtılmasına, yardımların devlet eliyle gerçekleştirilmesi suretiyle izin verileceği tebliğ edilmiştir. Nitekim Halep ve Ma'mûretülaziz vilayetleriyle Kayseri Mutasarrıflığına yollanan talimattan, Amerikan konsolosu ve misyonerleri tarafından Ermenilere verilen paraların hükümetin bilgisi dahilinde dağıtıldığı anlaşılmaktadır[170]. Ayrıca ABD tarafından kamplardaki Ermenilere yüzbinlerce dolar yardım edildiği kayıtlara geçmiştir[171]. İngiltere tarafından ise Kafkasya'ya göç etmiş 585.000 Ermeni için değeri 4 milyon poundluk un, 2 milyon poundluk

---

[164] BOA, DH, ŞFR., No. 57/351.
[165] Bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 273-279.
[166] Bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 102.
[167] Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 237-238.
[168] BOA, DH, ŞFR., No. 53/305; No. 55-A/118.
[169] BOA, DH, ŞFR., No. 60/178
[170] BOA, DH, ŞFR., No. 60/281.
[171] Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 285.

buğday, 1 milyon po-undluk tohumluk arpa v.s. olmak üzere yardım yapılmıştır[172]. Öte yandan gerek devlet, gerekse yabancı kuruluşlar tarafından yetimhaneler kurulmuş, daha sonra, devletin kontrolündeki çoğu yetimhane, daha iyi bakım için yabancı yardım kuruluşlarına devredilmiştir[173].

Osmanlı Hükümeti, sevkıyat için tahsis ettiği paranın yanı sıra, tehcire tabi tuttuğu Ermenilerden devlete ve şahıslara borcu olanların borçlarını erteleme yoluna gitmiş veya tamamen defterden silmiştir. Nitekim, Talât Paşa tarafından 1 Haziran 1915'te Maraş Mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafta, Ermenilerin devlete olan borçlarının alınmaması bildirilirken[174], bütün vilâyetlere 4 Ağustos 1915'te gönderilen diğer bir emirle de, iskâna tabi tutulan Ermenilerin âşar-ı ağnam ve diğer vergi borçlarının ertelenmesi talimatı verilmiştir[175]. Diğer taraftan sevk edilen kafilelere hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için sağlık görevlileri atanmıştır[176]. Ayrıca, tehcir edilenler arasında bulunan suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir[177].

Bütün bunlardan sonra genel bir değerlendirme yapacak olursak, Ermenilerin şevki sırasında ne kadar sarfiyat yapıldığını ve göçmenlere ne gibi kolaylıklar sağlandığını rakamlarla ifade etmenin hayli güç olduğunu belirtmemiz gerekir. Elimizdeki Osmanlı belgelerine göre Osmanlılar tarafından gerçekleştirilen, yiyecek, barınma, nakil, sağlık harcamaları gibi olanlar dışında doğrudan nakdî yardımlar kısaca aşağıda görülmektedir:

1 Eylül 1915'te	2.250.000 kuruş	
7	Eylül 1915'te 10.000 lira (116.900 kuruş)[*]	
8	Kasım 1915'te	800.000 kuruş
TOPLAM	3.166.900 kuruş	

Tabii bu miktara yetimhanelerin kurulması ve işletilmesi, hastahaneler açılması ve işletilmesi gibi masraflar ile yabancı kuruluş ve devletlerin yaptıkları yardım dahil değildir. Aslında harcamanın boyutları, İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin 1915 senesi bütçesi olan 10 milyon kuruşa, Kafkasya'dan Anadolu'ya sürgün edilen Müslüman muhacirler ve Suriye'ye sevk

[172] Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 286.
[173] Bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 112, 286, 287 v.d.
[174] BOA, DH, ŞFR., No. 53/200.
[175] BOA, DH, ŞFR., No. 54-A/268.
[176] BOA, DH, ŞFR., No. 54-A/226.
[177] Kânun-ı Evvel 1331 /Aralık-Ocak 1915/1916 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden Sadaret'e yazılan bir tezkire ile sevk edilenlerin mahkemelerinin gönderildikleri yerlerde, sevk edilmeyenlerin ise bulundukları yerlerde görülmesi kararı alındığı bildirilmektedir (BA, BEO, No. 329176).
[*] 1914 itibariyle 1 Osmanlı lirası 11.69 kuruş idi (Kemal Qçek, *Aynı Eser,* s. 284).

edilen Ermenilerden dolayı 68 milyon kuruşluk ek ödenek tahsis edilmiş olması göstermektedir. Zira müdüriyetin 1915 yılı bütçesinin 78 milyon kuruşa çıkarılmasıyla[178], bu yıla ait müdüriyetin bağlı olduğu Dahiliye Nezâreti bütçesinin dörtte üçüne tekabül etmesi, hükümetin Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda ne kadar hassas davranmış olduğunun da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Keza Iskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin 1916 yılı bütçesinin 200 milyon kuruşa çıkarılması da, yukarıdaki düşüncemizi teyit ediyor. Talimatnamenin 12, 13, 14 ve 15. maddelerinde yer alan, yerleştirilen her aileye ekonomik durumu ve ihtiyacı göz önüne alınarak yeterli miktarda toprak tahsisi, ziraat yapan veya sanat sahibi olan ihtiyaç sahiplerine belli miktarda sermaye veyahut alet-edevat verilmesi gibi hususlar, muhtemelen bütçe artışının ana sebebi idi. Konu Henry Morgenthau'un haüratmda, Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan'la olan görüşmesinde anlamını bulmaktadır: *"Ermeni Protestanlar inin vekili Ze-nop Bezciyan uğradı. Schmavonian kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşıymışlar. [İçerilerdeki] şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor'daki Ermenilerin hallerinden oldukça memnun olduklarını söylemesine şaşırdım; işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile... Bana çeşitli kampların nerelerde olduğunu gösteren bir liste verdi ve yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıydı"*[179].

Yukarıdaki beyan çerçevesinde, Ermenilere ziraat için tahsis edilen arazi ve sermayenin maJîyükünün hangi miktarlara ulaştığı maalesef tarafımızdan tespit edilememiştir, îskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne aktarılan ödeneklerden ayrı olarak, 1915 yılında Sıhhiye Nezâreti'ne de 40 bin liralık (467.600 kuruş) ek bir meblağın tahsis edildiği kayıtlarda yer almaktadır[180]. Keza aynı yıl için yine Sıhhiye Nezâreti'ne, salgın hastalıklarla mücadelede kullanması için 2 milyon kuruş ödenek verilmiştir[181]. Sıhhiye Nezâreti'ne verilen bu ek ödenekten önemli bir miktarı şüphesiz Ermeniler için harcanmıştır[182]. Nitekim 1915 yılında kafileler arasında meydana gelen hastalığa karşı Halep'te Cemile Mahallesindeki Fransız hastahenesi tamamlanarak 850 yatakla hizmete sokulmuş, başhekimliğine ise Dr. Altunyan getirilmiştir[183]. Yine Şam, Halep ve bazı Suriye

---

178 Bkz. BOA, BEO, No. 334063.

179 Bkz. Heath W. Lowry, *Aynı Eser,* s. 47-48.

180 Bloc. BOA, İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 1333, 1/21.

181 Bkz. BOA', İ.MMS, 1333, N/19.

182 Aynı tarihte Sıhhiye Nezâreti bütçesinin 12.755.830 kuruş (bütçenin %0.37'.si) idi ki, yapılan ek ödemenin önemi ortaya çıkıyor (Bütçe için bkz. Abdüllatif Şener, Aynı makale, s. 230.

183 Bkz. Ekmelcddin İnsanoğlu, Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi, TTK Yayını, Ankara 1999, s. 20-21. Ayr. bkz. Hikmet Özdemir, *Aynı Eser,* s. 247.

şehirlerinde kurulan hastahanelerin yatak sayısı toplam 4.400'dür[184]. Bu hastahanelerde Kızılhaç yetkilileri ile Ermeni doktorların da görev yaptıkları belgelerde yer almaktadır[185] Bunlara ek olarak, 16 Ekim 1915 tarihi itibariyle, hastalıklarla mücadele için Sıhhiye Nezâreti'ne 11 milyon kuruşluk bir ödenek daha tahsis edildiği görülüyor[186]. Bu arada yabancı yardım kuruluşlarının da Ermeni göçmenler için önemli ölçüde harcamalar yaptıklarını belirtmek gerekir. Nitekim *"American Committee for Armenian and Syrian Relief* ile *"Near East Relief"* gibi kuruluşlar, Osmanlı yetkililerinin izniyle, göçmenlerin gerek salgınlara karşı korunmasında, gerekse yiyecek-içecek ihtiyaçlarının giderilmesinde büyük destek sağlamışlardır[187].

Öte yandan, savaşın sona ermesinden sonra Ermenilerin eski yerlerine geri dönüşlerinde de devlet tarafından harcamalar yapılmıştır. Nitekim 18 Aralık 1918 tarihinde çıkarılan Geri Dönüş Kararnamesi'nde[188], yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iaşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması; Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iaşe masraflarının Harbiye tahsisatından karşılanması gibi maddeler yer almaktaydı[189]. Ayrıca yerlerine dönenler için 20 günlük yiyecek ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması da kararlaştırılmıştı[190]. Nitekim bu konularda vilâyetlere gerekli talimat yollanmışhr[191]. Bilindiği üzere bu karar sonrasında eski yerlerine dönenlerle birlikte Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sayısı, Sevr'in hemen öncesinde 644.900 olarak belirlenmektedir[192]. 20 Mart 1919 tarihli bir Osmanlı belgesine göre ise, 232.679 Ermeni ve Rum'un geri döndükleri, evlerinin, mallarının ve resmi dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyalarının iade edildiği yer almaktadır[193]. Buna bağlı olarak Dahiliye Nâzın vekili Ahmed İzzet imzasıyla vilâyetlere yollanan bir şifre telgrafta, terk edilmiş malların iadesiyle verilecek tazminata dair hazırlanmakta olan kararnamenin uygulanması

---

[184] Hikmet Özdemir, *Aynı* Eser, s. 227. Ayr. bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser, s.* 268.

[185] Hikmet Özdemir, *Aynı Eser, s.* 340-341. Kemal Çiçek, *Aynı Eser, s.* 238-239, 243, 270.

[186] Hikmet Özdemir, *Aynı Eser, s.* 259.

[187] Kemal Çiçek, *Aynı Eser,* s. 270 v.d.

[188] Dahiliye Nezâreti'nce alınan geri dönüş karan, *"Ermenilerin yerlerine iadeleri zımnında ittihaz olunan ledâbire dâir"* adını taşımaktadır.

[189] Kararnamenin Osmanlıca ve Türkçe metni için bkz. *Sürgün ve* Göç, 3. baskı, Ankara 2005, s. 118-124.

[190] Bkz. BOA, DH., ŞFR, No. 95/52; ŞFR, No. 96/279. Ayr.bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1914-1918,* s. 195, 225, Belge 224, 251.

[191] Bunun için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler,* s. 204 v.d.

[192] Bkz. US ARCHIVES NARA 860 J.584. Ayr. Bkz. *Sürgün ve Göç,* s. 124-130.

[193] Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler,* s. 228-232, Belge 254.

konusunda bilgi verilmektedir[194]. Buna bağlı olarak, Suriye'ye tehcir edilen bir Ermeni'nin mensucat fabrikasının başkası tarafından işletildiği ve bu sebeple zarara uğradığı iddiası ve tazminat isteği üzerine dava açılmıştır[195]. Bu şekilde, geri dönüş sırasında ve malların iadesi çerçevesinde, ne miktarda harcama yapıldığının tespiti, maalesef elimizdeki belgelerle şu an için mümkün olamamaktadır.

Görülen odur ki, Osmanlı Hükümeti, Dünya Savaşı'nın yüklediği malî sıkıntılar, yiyecek temininde karşılaşılan zorluklar, seferberlik ilânı dolayısıyla ülke içinde güvenliğin yeterince yerine getirilememesi ve ülkenin hemen her yöresinde ortaya çıkan salgın hastalıklar gibi olumsuzluklara rağmen önemli bir meblağı, Ermenilerin sevk ve iskânı ile ihtiyaçları için harcadığı anlaşılıyor. Bu harcamalar geri dönüş sırasında da devam etmiştir. Dünya Savaşı şartlarında zorunlu olarak alınan tehcir kararına karşılık Osmanlı Hükûmeti'nin alınabilecek her türlü tedbiri aldığı, fakat yukarıda sayılan sebeplerle uygulamalarda bazı aksaklıkların yaşandığı, bilhassa salgın hastalıklar ve yiyecek sıkıntısı dolayısıyla kayıpların meydana geldiği sonucu ortaya çıkıyor. Bu durumun, Osmanlı Mali kayıtlarının tasnifinin tam olarak tamamlanmasından ve kullanılmasından sonra daha da netleşeceği muhakkaktır. Bununla beraber, elimizde mevcut belgelerin içeriği, Ermenilerin, yolların olumsuz şartlardan en az etkilenmeleri, mümkün olduğunca en az kayıpla şevkin tamamlanması, plânlanan yerlere ulaşmaları ve yerleştirildikleri yeni yerlerde hayatlarına devam etmeleri, savaş sonrasında da evlerine dönmeleri konusunda gerekli kolaylığın sağlanmasının hedeflendiğini göstermektedir. Bilhassa Ermeni göçmenlere, gerek ABD'den gönderilen para yardımlarının Osmanlı Hükûmeti'nin izniyle dağıtılması, gerekse Kızılhaç yetkilileri ile yardım kuruluşlarının yardım etmelerine izin verilmesi ve bilhassa bu tür yardımlar için ilgili yabancı kuruluşlara çağrı yapılması, savaşın olağanüstü şartlarına rağmen, Osmanlı Hükûmeti'nin Ermeniler hakkında bir art niyet beslemediğini belgelemektedir.

TEHCİR SUÇLULARI

Sevk ve iskânın en çok merak edilen konularından biri, nakledilen Ermenilerin yollarda can ve mal emniyetlerinin sağlanıp sağlanmadığıdır. Her ne kadar hükümet talimatnamenin 3. maddesinde: *"İskân bölgelerine sevk edilen Ermenilerin, yolculukları sırasında, can ve mallarının korunması, yiyeceklerinin ve rahatlarının*

---

[194] Bkz. BOA, DH, ŞFR, No. 96/195.

[195] BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 217/593. Ayr. bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 250-252.

sağlanması, yolları üzerinde bulunan vilâyet görevlilerine aittir. Bu konudaki herhangi bir gecikme ve ihmalden her kademedeki devlet görevlileri sorumludur" denmişse de[196], bu maddenin uygulandığı konusunda, soykırım iddiacılarının şüpheleri vardır. Osmanlı belgelerinden hükümetin, bu hususa ciddî surette eğildiği ve meydana gelebilecek suiistimalleri araştırmak için komisyonlar kurduğu dikkati çekmektedir[197]. Nitekim Mahkeme-i İstintak Birinci Reisi Âsim Bey'in başkanlığında Ankara Vilâyeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey ile İzmir Jandarma Mıntıka Müfettişi Kaymakam Muhhiddin Bey'den oluşan bir heyet, Adana, Halep, Suriye, Urfa, Zor ve Maraş bölgelerinde[198]; Mahkeme-i Temyiz Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında Şûrâ-yı Devlet azalarından İsmail Hakkı Bey'in de katıldığı heyet Hüdavendigâr, Ankara, İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahip ve Niğde bölgelerinde[199], eski Bitlis Valisi Mazhar Bey başkanlığında Dersaadet Bidayet Müddei Umumîsi Nihad ile jandarma binbaşılarından Ali Naki Bey'den oluşan üçüncü bir heyet de, Sivas, Trabzon, Erzurum, Ma'muretülaziz, Diyarbekir, Bitlis ve Canik bölgelerinde görevlendirilmişlerdir. Bu heyetin başkanı olan ve Sivas'ta bulunan Mazhar Bey'e 3 Ekim 1915'de *"mahrem"* kaydıyla çekilen bir şifre telgrafta, heyetlerin vardıkları yerlerde gerekli incelemeleri yaptıktan sonra, neticelerini devamlı olarak merkeze rapor etmeleri istenmiş[200], 5 Eylül 1915 tarihinde ise, Ermeni kafilelerine saldıranlardan kaç kişinin cezalandırıldığı sorulmuştur[201]. Bu arada sevkıyatın yapıldığı illerdeki görevlilere de Ermeni kafilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmaları ve kafileleri koruyan muhafızların sayılarının arttırılması talimatı verilmiştir.

Heyetler, jandarma, polis, memur ve âmirleri haklarında yapacakları tahkikat sonucuna göre, suçlu görülenler Divan-ı Harb'e sevk edileceklerdi. Divan-ı Harb'e sevk edilenlerin bir listesi de Dahiliye Nezareti'ne verilecekti. Vali ve kaymakamlar hakkında yapılacak tahkikatın neticesi önce Nezaret'e arz olunacak ve verilecek emre göre muamelesi yürütülecekti. Divan-ı Harb başkanları veya üyeleriyle askerî memurlardan da suiistimali görülenler bulunursa, bağlı oldukları ordu komutanlıklarına bildirilecekti.

Ermenilerin soykırıma uğradıklarını iddia edenlere göre, tehcir, hükümetin bilerek Ermenileri ölüme gönderdiği, yollarda onları imha için Teşkilât-ı Mahsusa'yı görevlendirdiği, Kürtler ile Çerkezlere göz yumduğu şeklindedir.

---

[196] Talimatname için bkz. s. 52-54.

[197] Bkz. BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 213/60.

[198] ŞFR., No. 56/186.

[199] ŞFR., No. 58/38; nr. 56/355.

[200] ŞFR., No. 56/267.

[201] ŞFR., No.55-A/84.

Halbuki Osmanlı Arşivi'ndeki bu konu ile ilgili yapılan araştırmalar, görevlerini ihmal eden devlet görevlileri ile eşkıya olarak tanımlanan sivil saldırganların bizzat Talat Paşa'nın imzasını taşıyan talimatlarla *"Tahkikat Komisyonla*rı"na sevk edildiğini, devlet görevlilerinin işten el çektirilerek Divan-ı Harb'e gönderildiğini göstermektedir. Bunlarla ilgili vereceğimiz birkaç örnek, işin ne kadar ciddiye alındığını da ispat edecek niteliktedir. Meselâ Gürün Kaymakamı Şuayb Efendi ile ilgili uygulama bunlardan biridir. 9 Kasım 1915 tarihinde Talat Paşa imzasıyla Sivas'ta bulunan Hey'et-i Tahkikiyye Reisi Mazhar Bey'e gönderilen yazıda: *"Gürün Kaymakamı Şuayb Efendi'nin bildirilen ahvâl-i gayr-ı layikasına (uygunsuz durumuna) binâen Divan-ı Harb-i Örfi'ye tevdii münâsiptir"* denilmek suretiyle mahkemeye sevk edildiği[202], yine aynı tarihte Sivas Vilâyeti'ne yollanan yazıda da kaymakamın Divan-ı Harb'e verilmesinin uygun olduğu ve buna bağlı olara/c *"Vilâyetçe de mumaileyhin eli işden çekdirilmesi",* yani görevden alınması bildirilmiştir[203]. Aynı şekilde Kâhta Kaymakamı Hakkı Bey[204], Behisni Kaymakamı Edhem Kadri Bey[205], Ulukışla Kaymakamı Rifat Bey ve Jandarma Bölük Kumandanı Hasan Efendi[206], Eski Malatya Mutasarrıfı Reşid Bey ile Hısn-ı Mansur Kaymakamı Mehmed Bey[207], Tenos (Şarkışla) Kaymakamı Cemil Bey[208], Aziziye (Pınarbaşı) Kaymakamı Hamid Bey[209] için tahkikat açılmış ve görevlerinden alınarak Divan-ı Harb'e sevk edilmiştir. Bunlardan ayrı olarak, Boğazlıyan kasabası ve köylerinde 3169 Ermeni'nin katledildiğine dair askerî ve polis yetkililerinin ifadelerinin incelenmesi ve gerçeklerin ortaya çıkarılması hususunda Talat Paşa'nın imzasıyla 9 Ağustos 1915 tarihinde Ankara Vilâ-yeti'ne talimat yollanmıştır[210]. Keza Hey'et-i Tahkikiyye Reisi Hulusi Bey'in araştırması sonucunda Ermenilere zulmettiği ve görevini kötüye kullandığı tespit edilerek Divan-ı Harb'e şevki istenen Eskişehir'e bağlı Mihalıççık Kaymakamı Yonaki Efendi hakkında Eskişehir Mutasarrıflığı'nın görüşleri istenmektedir[211]. Yine Urfa'dan Rakka'ya gönderilen ilk kafilenin muhafazasında görevlendirilen jandarmaların sorumsuz davranışlarından dolayı uygunsuzlukların olduğu ve kadınların kaçırılarak, talimata aykırı olarak tren yoluna yakın köylere yerleştirildiklerinin Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'den haber alınması üzerine, Urfa Mutasarrıflığı'na 6 Kasım 1915 tarihinde Talat Paşa

202 Bkz. DH, ŞFR, No. 57/416.
203 DH, ŞFR, No. 57/413.
204 6 Ocak 1916 tarihli DH, ŞFR, No. 59/235.
205 1 Mart 1916 tarihli DH, ŞFR, No. 61/165.
206 8 Eylül 1915 tarihli DH, ŞFR, No. 55-A/156-157.
207 13 Aralık 1915 tarihli DH, ŞFF, No. 58/278.
208 24 Ekim 1915 tarihli DH, ŞFR, No. 57/105.
209 25 Ekim 1915 tarihli DH, ŞFR, No. 57/116.
210 DH, ŞFR, No. 54-A/326.
211 5 Ocak 1916 tarihli DH, ŞFR, No. 59/196.

tarafından gönderilen şifre telgrafla, jandarmaların Divan-ı Harb'e sevk edilerek cezalandırılmaları yolunda talimat gönderilmiştir[212].

Yukarıdaki uygulamalar, farklı bazı olaylara karşı hükümetin yaklaşımını ortaya koymaktadır. Nitekim bu tebligatlara bağlı olarak, gerek çete mensupları, gerekse devlet görevlileri hakkında 1915 yılı sonundan itibaren mahkeme süreci başlaülmış olup, mahkemeye verilenlerin sayısı 1673'e çıkmıştır. Bunların vilâyetlere göre dağılımı ise şöyledir:

Amasya 2, Ankara 148, Bitlis 29, Canik 89, Diyarbakır 70, Eskişehir 29, Halep 56, Hüdavendigâr 21, İzmit 28, Kayseri 146, Konya 16, Mamuretülaziz (Elâzığ) 249, Niğde 8, Sivas 579, Suriye 27, Urfa 170 idi[213].

Çeşitli yerlerdeki Divan-ı Harb-ı Örfi'ye sevk edilen bu kimselerden, 19 Şubat-12 Mart-22 Mayıs 1916 tarihlerinde sonuçlandırılan yargılamalara göre 67 kişi idama, 524 kişi hapse, 68 kişi kürek, para, paranga ve sürgün cezalarına çarptırılmıştı; diğerlerinden 227 kişi hakkında beraat verilmiş, 109 kişinin mahkemesi sürmekte, 4 kişi velisine teslim edilmiş, 624 kişi hakkında da henüz bir işlem yapılmamıştı. Bunlar içerisinden 528 kişi asker, polis ve Teşkilât-ı Mahsusa elamanı, 170'i de sıhhiye müdürü, tahsildar, kaymakam, belediye reisi, sevk memuru, telgraf müdürü, nüfus memuru, Emvâl-i Metruke reisi gibi kamu görevlileriydi; 975 kişi ise çete mensubu ve halktan kimselerdi[214]. Bu yargılamalara bir örnek olmak üzere Suriye Divan-ı Harb-i Örfisi'nin 12 Mart 1916 tarihli kararlarından bir bölüm ekte sunmaktadır (Bkz. BELGE 21). Bu belgede Çete reisi Sirozlu Çerkez Ahmed oğlu Receb'in Ermeni muhacirlerini kati ve mallarını gasb'dan; Çete reisi Dersaadetli (İstanbul) Halil oğlu Mehmed Ali'nin Ermeni muhacirlerinin mal ve eşyalarını baskı suretiyle almak suçlarından idama mahkum edildiği ve idam kararlarının infaz edildiği görülmektedir[215].

İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin bütçesine tehcir kararından sonra yeni ödenek aktarılmış olması, hükümetin Nisan veya Mayıs 1915 tarihinden önce Ermenilerin tehcirine dair bir plânı olmadığını ortaya koyarken, mahkeme kararları da Ermeniler hakkında iddia edildiği gibi bir etnik temizlik veya "soykırım" olarak nitelendirilebilecek bir düşüncesinin olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim sevk ve iskânla ilgili vilâyetlere gönderilen talimatnameye aykırı davrananlar mahkemelere sevk edilerek cezalandırılmıştır.

---

[212] DH, ŞFR, No. 57/309.

[213] Bkz. BOA, Hariciye Siyasi, No. 2882/29'dan naklen Yusuf Sannay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", *Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Sempozyumu,* Gazi Üniversitesi, 23-25 Kasım 2005, Ankara. Basılmamış sunum.

[214] Bkz. Yusuf Sannay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", *Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Sempozyumu,* Gazi Üniversitesi, 23-25 Kasım 2005, Ankara. Basılmamış sunum.

[215] Bkz. BOA, Hariciye Siyasi, No. 2882/29-25.

Özellikle, suçlanan devlet görevlilerinin mahkemeye sevk yazılarının bizzat Talat Paşa'nın imzasını taşıması, Ermenilere karşı işlenen suçların hükümetin bilgisi dışında cereyan ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu göstergeler ve mahkumiyet kararları ile bir çoğunun infaz edildiğini gördüğümüz idam cezaları, tehcir olayının ve Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen Ermeni kayıplarının bir soykırım olarak adlandırılmayacağım açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

BEŞİNCİ KISIM

TEHCİRİN SOYKIRIM HUKUKU İLE İLİŞKİSİ

Soykırım, 9 Aralık 1948 tarihli "Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesinde aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

1- Ulusal, ırsaklar ya da dinsel bir grubun, toptan veya bir bölümünü yok etme niyyetile, bir grubun üyelerini öldürmek,

2- Bir grubun üyelerine bedensel – ruhsal ağır zarar vermek,

3- Bir grubun hayatının fiziki çöküşünü sağlayacak ortamı hazırlamak

4- Bir grubun çocuk sahibi olmasını engellemek,

5- Bir grubun çocuklarının zorla bir başka gruba verilmesini sağlamak

Osmanlı Devleti'nin Ermenileri bulundukları yerden ihraç (sevk ve iskân) kararının ve bu kararın uygulamasının, yukarıda tanımı yapılan "soykırım"a uyup uymadığını değerlendirmek gerekmektedir. Bunun için her şeyden önce Osmanlı Devleti tarafından yayımlanan talimatnamelerdeki maddeleri iyi tahlil etmek gerekmektedir. Zira o tarihlerde söz konusu bile olmayan "soykırım" tabirini bilmemelerine ve böyle bir suçlamayla karşılaşmamalarına rağmen, en azından talimatnamelerdeki maddeler, dikkatli gözlerden kaçmayacak bir biçimde, nakledilenlerin usulü çerçevesinde sevk ve iskânını sağlayacak ölçüdedir. Nitekim Osmanlı Devleti, Batılı ülkelerin Ermenilerin topluca katledilecekleri iddialarına karşı daha o tarihte, yani 27 Mayıs 1915'te yayınladığı bir bildiriyle, Ermenilerin nakli kararının asayiş sebebiyle alındığını ve Ermenilerin tümünün sevk edilmemesinin devletin imha niyetinde olmadığını gösterdiğini ilân etmiştir[216].

1915'te meydana gelen iskân uygulamaları ve bu uygulama sırasında meydana gelen olaylar, yukarıdaki "Soykırım Sözleşmesi" maddelerine göre bir soykırım olarak adlandırılabilir mi? Bu sorunun cevabını vermek için İkinci Dünya Savaşı sonrasında Nazi Almanyası'nm Yahudilere uyguladığı toplu imha hareketiyle, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere uyguladığı "sevk ve iskânı" ve bu uygulama sırasında meydana gelen Ölümleri ve kafilelerin karşı karşıya kaldığı çeşitli durumları karşılaştırmak ve buna göre bir değerlendirme yapmak daha

[216] BOA, DH. ŞFK., No. 53/4.

isabetli olacaktır. Öte yandan Almanya'nın Yahudileri toplama kamplarına nakletmedeki hedefi ile Osmanlı Devleti'nin Ermenileri Suriye'ye sevk ve iskân etmesindeki hedefi bu bakımdan büyük önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti Ermenilere nasıl bir uygulama yapmıştır?:

1- Osmanlı Devleti, Nazilerin uygulamalarının aksine, topraklarında yaşayan Ermenilerin tümünü sürgün etmemiş, savaşın olağanüstü şartlarından dolayı isyan eden, "düşman ülkelerle" anlaşan ve tehdit unsuru olan belli bir coğrafyadakileri nakletmiştir. Nakilde, Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı harekette bulunmayan ve bu tür gruplarla işbirliği yapmayan Katolik ve Protestanlar ile yaşlı, kadın ve çocuklardan büyük bir grup (300 ilâ 500 bin arasında) yerlerinde bırakılmıştır (Bkz. HARİTA-I). Özellikle İstanbul, Edirne, Aydın, İzmir, Bursa, Kütahya, Antalya gibi şehirlerdeki, komite üyesi olanlar hariç Ermeniler sevk edilmemiştir[217]

2-Anadolu'daki bütün Ermeni nüfus Suriye'ye sevk edilmemiş, daha az zararlı telakki edilenler kendi kasaba ve köylerine yakın beldelere yerleştirilmiştir.

3- Nakledilenler yine Osmanlı sınırları içinde yer alan bir coğrafyaya göç ettirilmiş, göçe tabi tutulanlara, Nazilerin evlere baskın yaparak sorgusuz-sualsiz toplama kampları na sevk etmeleri yerine, göç hazırlığı yapmaları için bir hafta ile 15 gün arasında süre verilmiştir.

4- Göçen Ermenilerin tüm ihtiyaçlarının (yiyecek, sağlık, bilet temini, seyahat sırasında duyacakları diğer ihtiyaçları vs.) "Muhacirin tahsisatı"ndan karşılanması kararlaştı rılmış, savaş dolayısıyla yer yer aksamalar görülmesine rağmen, istekte bulunan vilâyetlere bütçeden ek ödenek çıkarılmış[218], bir şehir ve kasabada yaşayan Ermenilerin tamamı sürgüne gönderilmemiş, hastalar, yetimler, Katolik ve Protestan mezhebi mensuplarıyla, zanaat sahipleri ve orduda görev yapanlar zorunlu göç kapsamı dışında tutulmuştur.

5-Ermenilerin şevki sırasında (1915), Osmanlı ordusunda silah altında bulunan çok sayıda Ermeni asker sevk edilmeyerek geri hizmete alınmış, 24 Temmuz 1917 tarihi itibariyle bunlardan 522'si, hâlâ ordu komutanlarının tercümanlığında ve pek çoğu da kritik addedilecek bölüklerde görevde tutulmuştur[219].

---

[217] Bunlardan Kütahya'dan Ermenilerin nakledilmemesi, devlet emirlerine rağmen valinin kendi iradesiyle tehciri uygulamamasına bağlanmaktadır Halbuki Osmanlı belgelerinde, Kütahya'dan Ermenilerin sevk edileceklerine dair merkezden gönderilen bir emre rastlanmamakladır (Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-192),* Devlet Arşivleri yay, Ankara 1995).

[218] Bkz. BOA, İrade Meclis-i Mahsus, Sıra no. 2271, Genel no. 184, Hususi 19,27 N 1333; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra no. 2301, Genel no. 215, Hususi 21, 28 L 1333; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra no. 419, Genel no. 2864, Hususi 12, 12 R 1333.

[219] Bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, U,* s. 65-72, Belge 368.

6- Göçe tabi tutulanlara, Nazilerin toplama kamplarının aksine, gittikleri yerlerde, devlet tarafından evler yapılması, hayatlarını devam ettirebilmeleri için ziraate elverişli yerlere yerleştirilmeleri, sanat erbabına alet-edevat ve sermaye verilmesi gibi ihtiyaçları, imkânların elverdiği ölçüde karşılanmaya çalışılmış, göçmenlerin geldikleri vilâyetlerin belirlenerek, nüfus kayıtlarının çıkarılması yönünde çalışmalar yapılmıştır.

7- Nazi kamplarının aksine, hasta göçmenler için kamplarda hastahaneler kurulmuş, göçmenlerin sağlık problemleri ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin yanı sıra çeşitli ülkelerin sağlık ekiplerine de kamplarda görev yapmaları içinizin verilmiştir. Hattâ çoğu kamplarda Ermeniler de görev yapmıştır.

8- Kimsesiz çocuklar ve yetimler, yolun meşakkatinden etkilenmemeleri için yetimhanelere ve bazı zengin ailelerin yanma yerleştirilmişler, bu yetimhanelerin yönetimi 1917'den itibaren misyonerlere bırakılmış, 1918'de geri dönüş izninin verilmesinden sonra yine misyonerlerin gözetiminde ailelerine ve yakın akrabalarına teslim edilmişlerdir (Bkz. BELGE 19/1-2)[220].

9- Aşiretlerin ve sivil halkın saldırısına karşı kafilelerin korunması için jandarmalar görevlendirilmiş, suiistimalde bulunan görevlilere işten el çektirilerek divan-ı harbe sevk edilmiş ve cezalandırılmışlardır (Bkz. BELGE 20/1-2; BELGE 21).

10- Zorunlu göçten kurtulmak için Müslümanlığı kabul ettiğini söyleyenler de göç ettirilmiş, bu şekilde din değiştirenlere savaş sonrasında çıkarılan bir yasa ile, istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri bildirilmiştir.

11- Savaş, kuraklık, çekirge istilâsı, seferberlikten dolayı iş yapabilecek hemen bütün erkeklerin silah altına alınması gibi sebeplerle, tarladaki zirai ürünün kaldırılamaması ve neticede meydana gelen yiyecek sıkıntısı ve bunun sonucu bulaşıcı hastalıkların yayılması pek çok göçmenin ölümüne yol açmış, bunun üzerine, başta Amerika olmak üzere çeşitli devletlere mensup yardım kuruluşları ve Kızılhaç'ın yardımlarına izin verilmiştir (Bkz. BELGE 13).

12- Savaşın sona ermesiyle birlikte, devlet tarafından çıkarılan "geri dönüş kanunu" ile göçmenlerin evlerine dönmeleri sağlanmış, Ermeni Patrikhanesinin tespitlerine göre Sevr öncesinde, tehcir kapsamı dışında kalanlarla evlerine geri dönenlerin miktarı 644.900 olarak tespit edilmiştir (Bkz. BELGE 14). Dönüş sırasında göçmenlerin tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmış, evlerine

---

220 Bkz. Bâb-ı Ali, DH, Aşâir ve Muhacirin Müdiriyesi İskân Şubesi, Husûsi: 35502'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920,* Devlet Arşivler» yay., Ankara 1995, s 224-225, Belge 564.

muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilerek kendilerine iade edilmiş, dönenlerin eşyaları teslim edilmiş (BELGE 22), dönüşten sonra yirmi gün müddetle iaşeleri temin edilerek, vergi borçları ertelenmiş veya affedilmiştir[221].

Yukarıda bahsedilen Belge 10'nu dikkatlice okumamız, halinde, zorunlu göçün henüz sona erdiği 3 Şubat 1916 tarihi itibariyle Suriye'ye 500 bin Ermeni göçmenin ulaşmış olduğunu görüyoruz. Suriye'ye ulaştığı belirlenen bu sayı ile Kafkasya'ya kendiliğinden göçtüğü kaydedilen nüfus göz önüne alındığında, aslında, duyumlara dayanarak bir milyon Ermeni'nin göç sırasında öldüğü veya öldürüldüğü iddiasında bulunan bütün konsolos raporları yalanlanmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, muhtaç göçmenlere yardım için oluşturulan yabancı yardım kuruluşlarına Ermenilerin iskân edildikleri kampların kapılarını açması, dolayısıyla sadece Suriye'de 486 bin kişiye yardım edilmesine izin vermesi, Ermenileri imha niyetinde olmadığını gösteriyor. Buna bağlı olarak, göç bölgelerindeki Ermenilerin tümü yerine belli bir kesiminin zorunlu göç kapsamına alınması, diğerlerinin evlerinde bırakılması, "etnik temizlik" veya "soykırım" iddialarını tümüyle ortadan kaldırıyor. Nitekim özellikle ülkenin İstanbul, İzmir, Aydın, Bursa, Kütahya, Edirne gibi şehirlerinden, terör mensupları dışında kalanların zorunlu göç kapsamı dışında kalması, sürgünün Ermenilerin Ermeni oldukları için yapıldığı iddiasını ortadan kaldırıyor. Ayrıca göç uygulamalarında, soykırım sözleşmesinde ifade edildiği biçimde, "topluca imha edilmeye yönelik" bir art niyet olup olmadığı, göç edeceklere hazırlanmaları için süre verilmesi gösteriyor. Hele hele göçe tabi tutulanların, gittikleri yerlerde, geldikleri şehirler de kaydedilmek suretiyle, nüfus defterlerinin düzenlenmesi talimatının verilmesi, hayatlarını devam ettirebilmeleri için zi-raate uygun bölgelere yerleştirilmeleri ve toprak tahsisi, sanat erbabına alet-edevat ve sermaye verilmesi, sürgünün imha düşüncesiyle yapılmadığını ortaya koyuyor. Özellikle, talimatnamelere aykırı davranan ve kafilelerin güvenliğine dikkat etmeyen ve suiistimalde bulunan görevlilerin, bizzat Talat Paşa'nın imzasını taşıyan telgraflarla derhal işine son verilmesi ve divan-ı harbe sevk edilmeleri, münferit hadiselerin de üzerine gidildiğini, suçlu bulunanların cezalandırıldıklarını gösteriyor (Bkz. BELGE 19/1-2). Savaşın sona ermesi ve güvenlik problemlerinin ortadan kalkmasının ardından göçmenlerin geri dönmelerine izin verilmesi, yetimhanelerde veya zengin aileler yanında bulunan Ermeni çocukların da misyoner kuruluşlar gözetiminde ailelerine teslim edilmesi, sevk ve iskânın güvenlik gerekçesiyle yapıldığını ortaya koyuyor.

Yukarıda işaret edilen uygulamaların, çeşitli sebeplerle meydana gelen ölümlere rağmen, soykırım sözleşmesinde tanımını bulan şartları taşımadığını, Nazi

---

[221] Bunlar için bkz. BOA, Şûrâ-yı Devlet, nr. 39380; Bâb-ı Âli, DH., Aşâir ve Muhacirin Müdiriyesi İskân Şubesi, Umûmi : 36066'dan naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.* 232-233, Belge 572; Aşâir ve Muhacirin Müdiriyesi iskân Şubesi, Husûsi : 35552'den naklen *Osmanlı Belcelerinde Ermeniler,* s. 225-226,565.

Almanyası'nın Yahudilere uyguladıklarıyla da hiçbir benzerlik göstermediği' ni ortaya koyuyor. Bu durumda, 1915'te cereyan eden olayların neden soykırım olarak tanımlandığı, üzerinde düşünülmesi gereken bir sorudur. Yine, 1944 tarihinde kullanılmaya başlanan bir kelimenin, neden 1915'e indirgendiği de cevaplanmalıdır. Kaldı ki, soykırım olduğunu iddia edenlerin, bugüne kadar "soykırım"ı ispat edecek ciddi bir belge veya bulgu sunamamalarmı da dikkate almamız gerekiyor. Şinasi Orel ve Süreyya Yüce tarafından sahte oldukları ispat edilmiş olan Talât Paşa'ya ait olduğu iddia edilen telgrafların hangi sebeple ortaya atıldığını da sorgulamamız gerekiyor[222]. Zira sonradan hazırlandığı tespit edilen bu telgraflar üzerinde yapılan incelemede, bu türden telgraflarda olması gereken Osmanlı bürokrasisinin mutat işlem kayıtlarının bulunmadığı, telgrafın gönderildiği iddia edilen valinin, o tarihte o vilâyette valilik yapmadığı, her Osmanlı belgesinin en üstünde yer alan besmelenin olması gerekenden farklı bir biçimde yazıldığı ve en önemlisi de Talat Paşa'nın imzasının sahte olduğu ortaya çıkarılmıştır. Oysa ki Talât Paşa'nın bizzat imzasını taşıyan gerçek şifre telgraflarda, hangi Ermenilerin sevk ve iskâna tabi tutulacağı, yolculukları esnasında can ve mallarının korunması ile tebliğler yer almaktadır. Bir örneğini ekte sunduğumuz telgraflar, ayrıca Ermenilerin göç ettirilmesiyle ilgili son derece gizliliği olan ve ilgili resmi makamca belirlenen ve sadece onlarca bilinen harfler ve kelimelere karşılık olan rakamların yer aldığı orijinal belgeler olup, bu kadar gizlilik içinde gönderilen belgelerin hiçbirinde imha veya onu ima eder nitelikte bir ifadenin bulunmadığı, aksine koruma hususunda talimat ve tedbirlerin yer aldığı dikkati çekiyor (Bkz. BELGE 23)[223]. Yukarıda tespit edilen hususlar bir şekilde Ermeni iddialarının dayanaktan yoksun olduğunu ortaya koyuyor.

Soykırım iddiasında bulunanların en önemli tutarsızlıklarından biri de, öldürüldüğünü iddia ettikleri Ermenilerin sayısının 1915'ten itibaren sürekli farklı rakamlarla ifade edilmesi ve yükseltilmesidir. 600 binlerden başlayan rakamlar, günümüzde 1,5 milyona, hattâ bazı kimseler tarafından iki milyona çıkarılmıştır. Halbuki, o tarihlerde yabancı devletlerce yapılan nüfus araştırmalarında, Osmanlı Devleti'nde yaşadığı iddia edilen Ermenilerin toplam nüfusu ortalama 1,5 milyon olarak gösterilmekte, hattâ Ermeni Patrikhanesi bile 1,915,000 rakamını vermektedir[224]. Nitekim pek çok kesim tarafından güvenilir bulunan Patrik Ma-

---

[222] Bkz. Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü, TTK yay., Ankara 1983.

[223] Bkz. 8 Haziran 1915 tarihli Canik Mutasarrıflığınan gönderilen telgraf (Bab – I Açli, Sıra no. 859).

[224] Raymond H. Kevorkian et Paul Paboudiian, *Les Armeniens dans L'EmpireOttoman a la veille du genocide,* (Paris, 1992), chapter IV'ten aktaran: Justin McCartliy, *Population History of the Middle East and Balkans,* (Istanbul, ISIS Press, 2002), s. 293

lachia Ormanian'ın tespitlerinde de Ermeni nüfusu 1,895,400 olarak gösteriliyor[225]. Keza katliamı savunan Dr. Johannes Lepsius da Ermeni nüfusunun 1.845.450 olduğunu yazıyor. Bu durumda ancak 300-400 bin Osmanlı Ermenisi'nin hayatta kalması gerekirdi. Oysa ki, 1919 yılı itibariyle, Osmanlı topraklarından diğer ülkelere gerçekleşen göçlere rağmen, Amerikan arşiv belgelerinde bulunan ve Ermeni Patrikhanesi'nce, diğer ülkelere göçenler hariç, sadece Anadolu'da yaşayanlar ve evlerine geri dönenler 644,900 olarak verilmekte, İstanbul İngiliz Büyükelçiliği ise, 1922 yılı itibariyle bütün dünyadaki Osmanlı Ermenilerinin sayısını 1,200,000 olarak göstermektedir.Bu durumda 1,5 milyon Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia edenlere şu soru sorulabilir. Katledildiği iddia edilen Ermeni sayısı 1,5 milyon ise, 1,200,000 Osmanlı Ermenisi nasıl olup da hayatta kalmıştır? Keza, hastalığa bağlı olmaksızın bu denli yüksek sayıda Ermeni öldürülmüşse, bu Ermenilere ait toplu mezarların olması gerekmez mi? Bu durumda, en az 3,000 ilâ 5,000 arasında toplu mezar olurdu ki, Anadolu'nun her yerinden toplu mezar çıkması kaçınılmazdı. Meselâ Nazi Almanyası'nda katledilen Yahudiler gizlenebilmiş midir? Dolayısıyla varsayalım ki, Anadolu'dakiler gizleniyor. Bu durumda Türkiye dışında bulunan Suriye'de kamplarda öldurulduğu iddia edilen Ermenilerin toplu mezarları neden tespit edilmiyor ve niçin dünya kamuoyuna sunulmuyor? Aslında bütün bu soruların tek bir cevabının olduğu ortaya çıkıyor. 1915'te meydana gelen olaylar, Ermeni Diasporası tarafından siyasi nitelik verilerek çarpıtılıyor ve tamamen abartılı bir propaganda malzemesi şeklinde sunuluyor. Bu durumda Osmanlı Devleti tarafından organize edilen sistemli bir katliamın yaşanmadığı, buna karşılık göçün meşakkatinden ve hastalıklardan bir çok Ermeni'nin hayatını kaybettiği sonucu çıkıyor.

Bazı kimseler tarafından, ölenlerin miktarından çok asıl olanın, Ermenilerin hükümet tarafından organize bir biçimde öldürülüp öldürülmediğinin sorgulanması gerektiğidir. Bu gibi kimselerle aynı düşünceyi paylaşmakla birlikte, abartılmış rakamlarla ölüler üzerinden propaganda yapılmasının da ortaya çıkarılması gerektiğine inanıyorum. Bu sebepledir ki, Ermenilere ait verilen ölüm sayılarının tutarsızlığını ortaya koymamız büyük önem taşıyor. Zira sayılarla oynayan ve tartışmasız "soykırım" iddiasıyla, ölüler üzerinden siyaset yapan ve rant elde etmeye çalışanların da tespiti gerekiyor. Bu sebepledir ki, tarihi belgeler ışığında konunun tartışılması teklifleri, sürekli olarak reddediliyor ve bilimsel çalışmalar yaparak çözüm yolları aranması yerine, aynı fikri savunanların kendi aralarında yaptıkları toplantılarla, konu daha da kemikleşiyor ve doğma haline getiriliyor. Dolayısıyla dün olduğu gibi bugün de, propaganda çarkı acımasızca dönmeye devam ediyor, bilim ve gerçekler, siyasi tercihe kurban ediliyor.

[225] Bkz. US ARCHIVES NARA, Inquiry Report No. 90. s. 56.

Şayet tarihte meydana gelmiş her toplu ölüm olayı "soykırım" olarak nitelendirilecek olursa, hiçbir devletin ve toplumun böyle bir vebalin altından kalkmasının mümkün olmadığı muhakkaktır. Meselâ 1914-15'te başta Erivan olmak üzere Kafkaslar'dan sürgün edilen Türk ve Müslüman muhacirler de aynı tanımın içinde telakki edilmek durumundadır. Yine 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ve 1912'de meydana gelen Balkan Savaşları sonrasında 5,5 milyon insanın Balkanlardan Anadolu'ya sürgün edildiği ve bu sürgün sırasında milyonlarcasmm gerek katledilme ve gerekse hastalıklardan yollarda ölümleri de "soykırım" olarak kabul edilmesi gerekir. Keza pek geriye gitmeden, 1992 yılında Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaş sırasında Hocalı'da meydana gelen olaylar, yani Ermeni güçlerince kadın, yaşlı ve çocuk ayırt edilmeksizin 613 kişinin katledilmesi ve bu savaş sırasında bölgede yaşayanların sürgün edilmeleri -ki halen bir milyon Azeri'nin zor şartlar altında sürgünde yaşamaktadır-, 1948 soykırım sözleşmesi kapsamına doğrudan giren ve Ermenileri savaş suçlusu durumuna düşüren bir nitelik taşımaktadır. Buna benzer olmak üzere 1960-63 ve 1974'te Kıbrıs'ta Kıbrıs Türklerine karşı Rumların gerçekleştirdikleri katliamları da, aynı kategori içinde değerlendirmek gerekir. Keza Fransa'nın önce Cezayir'de 1,5 milyon Cezayirliyi, 1994 yılında ise 800 bin Ruandalı'nın katledilmesini; İngiltere'nin 1788-1938 tarihleri arasında Avustralya'daki yerleşik halk Aborjinler'i sistematik biçimde yok edişini; Noveç'in 1920-30 arasında etnik grup Tater kızlarını kısırlaştırmasını; İsviçre Hükûmeti'nin 1926-1973 arasında, Çingene çocuklarını ailelerinden zorla alıp asimile etmesini soykırım olarak nitelendirmek kaçınılmazdır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Dolayısıyla, daha önce de belirttiğimiz gibi, soykırım suçlaması yapılırken, Bosna'da veya Hocalı'da olduğu gibi, herkesin gözü önünde meydana gelenler dışında, tarihe mal olmuş olayların, tarih metodolojisinin olağan kuralları göz ardı edilmeden araştırılmalı ve bu araştırmalar ışığında bir sonuç ortaya konulmalıdır. Böyle bir araştırma sonucu elde edilecek verilerin, yine de hukuki açıdan herkesi bağlayıcı bir nitelik taşıması beklenemez. Zira olayların olduğu tarihte yaşanmaması, doğru teşhiste de yanılmalara sebep olacak ve sübjektif bir değerlendirmeyle yetinilecektir.

SONUÇ

Uzun yıllar Ermeni diasporasınm yürüttüğü etkili propaganda nedeniyle, bugün dünyada geniş bir kitle, Ermeni soykırımı iddialarını benimsemektedir. Türkiye'de yapılan araştırmalar ve buna bağlı olarak sürdürülen bilgilendirme çalışmaları, gerek aydın kesim, gerekse kamuoyunda olması gereken bir düzeyde değildir. Özellikle Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye tarih vermesiyle başlayan baskılar, Ermeni soykırım iddialarını Türkiye'nin gündemine taşımış ve Türk Tarih Kurumu'nun gerçekleştirdiği yabancı arşivlerdeki araştırmaların sonuçları, belli bir ölçüde, iddiaların geçersizliği konusunda, somut delillerin kamuoyuna sunulmasını sağlamıştır. Buna karşılık dünya kamuoyunun, yıllardır sürdürülen Ermeni diasporasının propagandası sonucunda, "soykırım yapıldığını" kabul etmesi ve hattâ bazı ülkelerin tarih ders kitaplarına soykırımının girmiş olması, gelecekte daha geniş bir kitlenin, Türkiye'yi suçlayanların yanında yer almasına yol açacaktır. Ermenilerle bilimsel alanda kurulmak istenen dialog da, özellikle Ermenilerin böyle bir tartışmayı kabul etmemesi nedeniyle gerçekleşememekte, durum her geçen gün daha da içinden çıkılmaz bir hale gelmektedir. Meselâ 2004 yılında merkezi Viyana'da bulunan Viyana Ermeni Türk Platformu'nun her iki ülke bilim adamlarını bir araya getirme teşebbüsü, Temmuz 2004'te 100'er belge değişimi gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, Ermeni tarafının, muhtemelen Türk tarafınca verilen dosyanın Ermeni iddialarını çürütecek nitelikte olması dolayısıyla, toplantıdan son anda vazgeçmesi üzerine başarısızlıkla neticelenmiştir. Keza aynı şekilde, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın, her iki ülke tarihçileri tarafından konunun araştırılması teklifi de Ermenilerce reddedilmiştir. Bu durum göstermektedir ki Ermeniler, bilimsel platformda meselenin tartışılmasını, ellerinde iddialarını kanıtlayabilecek delilleri olmadığı için kabul etmemektedirler. Bu durumda yeni yöntemler belirlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Yaptığımız araştırmalarda, yukarıda da bir kısmı açıklandığı gibi Osmanlı yönetiminin, günümüzdeki tabiriyle soykırım olarak kabul edilebilecek bir uygulamasının olmadığı görülmektedir. Esasen tehcirin, hukuken 1948 öncesini kapsamamasının ötesinde, bu tarihte esas anlamını bulan Yahudi soykırımıyla da hiçbir benzer yanı bulunmadığı bir çok otorite tarafından ifade edilmektedir. Ayrıca soykırım iddiasını ileri sürenlerin, soykırım ana sözleşmesinde yer alan şartların temel hükümlerinin ihlâl edildiğini ileri sürebilecekleri bir belgeleri de yoktur. Zaten bugüne kadar böyle bir belgenin yayınlanmaması ve herhangi bir mahkemece "soykırım" kararının alınmamış olması bunu göstermektedir. Buna karşılık Osmanlı Arşivi'nce yayınlanan belgelerde, asıl Türklerin katliama uğradıkları ortaya çıkmaktadır. Bu durum, yabancı arşivlerdeki nüfus istatistikleri ile de teyit edilmektedir. Bu istatistiklerdeki 1914 nüfusu ile 1919 sonrası nüfusu karşılaştırıldığında, Türkler veya Müslümanların dünya savaşı dolayısıyla büyük

bir nüfus azalmasıyla karşılaştığı, buna karşılık, başka ülkelere göç edenler de dikkate alındığında, aynı derecede Ermeni kaybı olmadığı görülüyor. Bu durumda 1,5 milyon Ermeni'nin Öldürüldüğü iddiaları, bu nüfus istatistikleriyle gülünç hale gelmektedir. Zira hemen bütün istatistikler Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki toplam nüfusunu ortalama 1,5 milyon civarında tespit etmektedir.

Bütün bunlara karşılık şurası muhakkaktır ki, bu türden siyasallaşürılmış konularda bilimsel çalışmalar tek başına konunun çözümünde yeterli değildir. Siyasi otoritenin, bilimsel çalışmalar sonucu elde edilen verileri değerlendirmesi ve bunları uluslararası arenada kullanması birinci derece önem taşımaktadır. Zira Ermeni soykırımı iddiaları yukarıda da ifade edildiği gibi siyasi bir niteliğe sokularak dogma haline getirilmiş ve propaganda yöntemiyle çeşitli ülkelerde, doğrudan olmasa bile, dolaylı şekilde kabul görmüştür. Hattâ o denli ileri gidilmiştir ki, Fransa ve İsviçre başta olmak üzere kimi Avrupa ülkeleri, Avrupa'yı Avrupa yapan demokrasi ve ifade özgürlüğü gibi değerleri gözardı ederek, bugün bilim adamlarının "soykırım olmamıştır" ifadelerini suç kabul etmektedir. Buna rağmen konunun çözümü, bilimsel araştırmalarda yatmaktadır. Bu sebeple bilimsel araştırmalar sonucu elde edilen veriler ışığında siyasi otoriteler, bu konuda yeni yöntemler ve siyaset belirleyeceklerdir. Bu açıdan bakılacak olursa, nasıl bir yöntemle konunun üstüne gitmek yararlı olabilir. Her şeyden önce soykırım kararı alan ülkelerin parlamentolarına, TBMM tarafından, böyle bir kararı hangi belgeye dayanarak ve hangi mahkeme kararı sonucu aldıkları sorulmalıdır. Ayrıca, bilhassa, olayların 1915'te, yani Türkiye Cum-huriyeti'nin kurulmasından önce meydana geldiği ve Lozan'da çözümlendiği, dolayısıyla iddiaların isteniyorsa ciddi ve tarafsız bir komisyon oluşturularak ilgili arşivlerde yeniden araştırma yapılabileceği, bu konuda Türkiye'nin üzerine düşen görevi eksiksiz yerine getireceği dünya kamuoyuna duyurulmalıdır. Aksi davranışların ve alınan kararların, haksız olarak, Türk toplumunu karalamaktan öte bir yere gidemeyeceği de ifade edilmelidir. Öte yandan Tansa, İngiltere, Rusya, Ermenistan ve ABD gibi konuyla lgisi bulunan taraf ülke tarihçilerine, Türk tarihçilerle bir-ikte veya ayrı ayrı araştırmalar yapmaları teşvik edilmeli e hattâ bunun için burs verilmelidir. Şüphesiz bu yolla gerçekleştirilecek araştırmaların yabana dillerde yayımlanması, dünya kamuoyunun dikkatini çekecektir. Öte yandan Ermeni komitelerine ait arşivlerin açılması için (meselâ Boston'daki Taşnak arşivi başta olmak üzere, Kudüs ve Erivan'daki 1915 dönemine ait arşivler) özellikle Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne, dünya kamuoyu önünde çağrı yapılmalıdır. Zira arşivlerin açılması, başta Fransa ve Rusya olmak üzere, pek çok devletin Ermeni meselesindeki vebalini, onlarla gizli anlaşmalarını, yönlendirmelerini, silah yardımlarını ve hattâ Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri politikalarda Ermenileri kendi çıkarlarına nasıl âlet ettiklerini ortaya çıkaracak; komitelerin isyan ve katliamlarla ilgili plân ve faaliyetlerine de açıklık kazandıracakta Bu arşivlerden muhtemelen, tehcir sırasında kaçırılmış veya öldürülmüş sanılmasına rağmen

rüşvet karşılığı Anadolu'nun çetin coğrafi alanlarında saklanan veya bir yolunu bularak yurtdışına kaçan Ermenilerle ilgili bilgiye de ulaşılacaktır.

Yukarıda belirttiğimiz biçimde, "soykırım"ı kabul eden parlamentolara yapılacak teklifler, o ülkelerde yaşayan insanlar üzerinde şüphesiz olumlu sonuçlar doğuracaktır. Türkiye'nin iyi niyetle yapacağı bu teklifin reddedilmesi, Batılıların tarihleriyle yüzleşmek isteyip istemedikleri sorusunu akla getirecektir. Böyle bir durumda, konunun artık Türkiye'nin gündeminden çıktığını ve bundan böyle hiçbir şekilde bu tür iddialara muhatap olmayacağını açıklama fırsatı verecektir. Teklifin kabul edilmesi durumunda, bugüne kadar çeşitli parlamentolarca onaylanmış "soy-kırım" suçlamaları, dolaylı olarak reddedilmiş olacaktır. Araştırmalardan çıkacak sonuç, Birinci Dünya Savaşı sırasında, her iki toplumun, savaş ortamı içinde birbirlerini katlettikleri, devlet tarafından plânlanmış bir katliamın olmadığı, hukuki anlamda olayların soykırım olarak tanimlanamayacağı, dünyanın pek çok bölgesinde olduğu gibi Osmanlı Devleti topraklarında da 1914-18 arasında, bütün toplum katmanlarının trajik olaylar yaşadığı, dolayısıyla savaş sırasında bütün dünya halklarının başına gelenlerin Ermenilerin, Türk ve Müslümanların da başına geldiği, her iki tarafın da büyük kayıplar verdiği, bu kayıplardan üzüntü duymamanın mümkün olmadığı sonucu çıkacakür.

Türk-Ermeni ihtilâfındaki tarihi gerçek en yalın şekilde Howard M. Sachar'm 1969'da yayınladığı *"The Emergence of the Middle East: 1914-1924* (Ortadoğu'nun Doğuşu) adlı kitabında yer verdiği aşağıdaki cümlede anlam bulmaktadır[226]. Bu küçük eseri onun cümlesiyle bitirmek yerinde olacaktır:

"Bütün o savaş yıllarında hiç kimsenin, Ermenilerin bile, Türkler kadar kanı akmamıştır. Artık savaş yılları sona ermiştir."

[226] Howard M. Sachar, *The Emergence of the Middle East, 1914-1924,* Alfred A. Knopf, New York, 1969, s. 453. Ayr.bkz. *Sürgün ve Göç,* s. 49.

BİBLİYOGRAFYA

A) ARŞİV KAYNAKLARI

1- Amerikan Arşivleri (US ARCHIVES):

NARA RG 59, 867.48/271; NARA 867.4016/193: Copy no: 484; NARA 867.4016/207; NARA 867.4016/816 Jan 10,1923; NARA, Mikrofilm No. T 1192, Roll 8; NARA, T 1192 R2. 860J/395; NARA 867.4016/251; NARA 860 J/584; NARA, Inquiry Report No. 90. s. 56; NARA T 715, Roll 2967, Vol. 6779; RG 84 Box 19. No: 414. J.B. Jack-son'dan Mr. L. R. Fowle'a. 14 Haziran 1917; Department of State Papers..., 860J/5811; State Department Record Group 59, 867.48/271; Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919; Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Sec of Labor, Government Printing Office, beginning 1895-1932; *The New Near East,* Vol.6, No. 7, Genel No. 31, 23 Ocak 1920, s. 28 (Amerikan Kongresi'nin Kansas üyesi 23 Ocak 1920'de Kongre'de yaptığı konuşma).

2- İngiltere Arşivi (UK ARCHIVES):

FO 371 /2484/46942, No. 22083; FO 371 /2146, No. 70404 (Chcethem'den Sir Edward Grey'e, 12 Kasım 1914, Kahire); FO 371/2484, No. 22083 (Rus Büyükelçisinden İngiliz Dışişlerine 15 Şubat 1915 tarihli memorandum); FO 371/2485, No. 115866 (Albay Mark Sykes'ten Sir John Maxwell'e mektup, 3 Ağustos 1915, Kahire); WO 157/ 691/9 (İngiliz Karargâhı Askeri İstihbarat Bülteni, 5 Mayıs 1915, Kahire); FO 608/78, (75631), No. 869 (Amiral Carthorpe Şifre telgraf, 20 Mayıs 1919); FO 608/78, No.1094 (Amiral Carthorpe Şifre telgraf, 21 Mayıs 1919); FO 608/154 (Müttefiklerarası Müzakereler, 26.02.1919, Paris); FO 371/2488, No. 143153 (Konsolos P. Stevens'ten Dışişlerine, 16 Eylül 1915, Batum); WO 158/933, No. 5796,1, p.3.

3- Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi:

1 A, Türkei 183, Bd. 36, No. 7117, R. 14085; 1 A Türkei 183, Armenien Bd. 37, No. 7122, R. 14086, No. 3898; A Ar-menien, Türkei 183, R. 14093, Bd. 44-45; KA AOK NA 1915 K 3528 (15 Juli 1915, AO VI p. 4624; Österreichisc-her Haus-Hof-und Staatsarchiv, Politisches Archiv, XII, 463.

4- Fransa Arşivi (Archives de France):

Guerre Mondial, 1914-1918/Turquie/Vol. 862, 863; Tur-quie/Vol. 867/ Syrie-Palestine; Turquie/ Vol. 870/ Syri-e-Palestine; Turquie/Vol. 848-850, 8 Mart 1915; Turqui-e/Vol.887, 18 Mayıs 1915; Turquie/ Vol. 879/ Syrie-Palestine; Turquie /Vol. 887, Armenie-I (Août 1914-Decembre 1915); Turquie/ Vol. 890,

Legion d'Orient-I; Turquie/Vol. 903; Archives des Affaires Etrangeres de France, Serie Levant, 1918-1928, Sous Serie Armenie, Vol. 2, folio 47.

5- Rusya Arşivleri

Rusya Devlet Arşivi, Siyasi Kısım, nr. 117/293.

6- Osmanlı Arşivi:

DH, ŞFR, No. 52/96-97-98; DH, ŞFR, No. 52/102; DH, ŞFR, No. 53/4; DH, ŞFR, No. 53/200; DH, ŞFR, No. 53/305; DH. ŞFR. No. 54/10; DH, ŞFR, No. 54-A/226; DH, ŞFR, No. 54-A/268; DH, ŞFR, No. 54-A/326; DH. ŞFR, No. 55/18; DH, ŞFR, No. 55/152; DH, ŞFR, No. 55/291; DH, ŞFR, No. 55/292; DH. ŞFR. No. 55/341; DH. ŞFR. No. 55-A/16; DH. ŞFR. No. 55-A/17; DH. ŞFR. No. *55-A/77;* DH. ŞFR. No. 55-A/84; DH. ŞFR. No. *55*-A/H8; DH. ŞFR. No. 55-A/135; DH. ŞFR. No. 55-A/156-157; DH. ŞFR., No. 56/186; DH. ŞFR., No. 56/267; DH. ŞFR., No. 56/355; DH, ŞFR, No. 57/105; DH. ŞFR. No. 57/110; DH, ŞFR. No. 57/116; DH. ŞFR. No. 57/308; DH, ŞFR, No. 57/309; DH. ŞFR. No. 57/345; DH. ŞFR. No. 57/348; DH. ŞFR. No. 57/349; DH. ŞFR. No. 57/351; DH. ŞFR. No. 57/413; DH. ŞFR. No. 57/416; DH. ŞFR. No. 58/38; DH. ŞFR. No. 58/278; DH. ŞFR. No. 59/196; DH. ŞFR. No. 59/235; DH, ŞFR., No. 60/178; DH, ŞFR., No. 60/281; DH. ŞFR. No. 61/165; DH., ŞFR, nr. 95/52; DH., ŞFR, nr. 96 /195; DH., ŞFR, nr. 96 / 279; DH, ŞFR. No. 96/230; DH, ŞFR, No. 96/248; DH, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/13; HR, MÜ, No. 43/2-17; Şûrâ-yı Devlet, No. 39380; Bâb-ı Âli, DH., Aşâir ve Muhacirin Müdü-riyesi İskân Şubesi, Umûmi: 36066; Bâb-ı Âli, DH., Aşâir ve Muhacirin Müdiriyesi İskân Şubesi, Husûsi: 35552; Bâb-ı Âli, DH, Aşâir ve Muhacirin Müdüriyesi İskân Şubesi, Husûsi: 35502; Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 329176; Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 334063; Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 341055; İrade, Meclis-i Mahsus, 1333, N/19; Mec-lis-i Mahsus, 1333,1/21; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra No. 2271, Genel No. 184, Hususi 19, 27 N 1333; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra No. 2301, Genel No. 215, Hususi 21, 28 L 1333; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra No. 419, Genel No. 2864, Hususi 12,12 R1333; Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 213/60; Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 217/593.

7-Türk Tarih Kurumu Arşivi:

Bâb-ı Âli, Sıra No. 859 (8 Haziran 1915 tarihli Canik Mutasarrıflığına gönderilen telgraf);, NR D: 1, B: 1; NP. D: 1, B: 6-3.

B) ARAŞTIRMALAR

AKSİN, SİNA-, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, ATAŞE yay, Cilt I-II, Ankara 2005.

ATA, Feridun-, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları,* TTK yay., Ankara 2005.

ATBD, Ekim 1985, Sayı 85, belge 2003, 2005.

ATBD, Nisan 1987, Sayı 86, belge 2051.

ATILGAN, İnanç-, *Das Kriegsjahr 1915: Keaktion Österreich-Ungarns auf die Umsiedlung der Armenier innerhalb des Osmanischen Reiches anhand von Primaerquellen,* Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophic aus der Studienrichtung Geschichte eingere-icht an der Geistesund Kulturwissenschaftlichen Fa-kultaet der Universitaet Wien, Wien 2003. BAYUR, Yusuf Hikmet-, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I/ı, Ankara 1963.

CEMAL PAŞA-, *Hatıralar. İttihat ve Terakki, l. Dünya Savaşı Anıları,* yay. Alpay Kabacalı, İstanbul 2001.

ÇİÇEK, Kemal-, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917,* TTK yay., Ankara 2005.

DİLAN, Hasan-, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, 1914-1918,* TTK yay. Cilt I-VI, Ankara 2005.

GRABILL, Josehp L.-, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927,* Univ. of Minnesota Press, Minneapolis 1971.

GÖYÜNÇ, Nejat-, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler,* İstanbul 1983.

"Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri,* Bursa 2000, s. 10.

GÜRÜN, Kâmuran-, *Ermeni Dosyası,* Ankara 1983.

HALAÇOĞLU, Yusuf-, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* Ankara 2001.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin-, Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi, TTK Yayını, Ankara 1999

KATCHAZNOUNI, Hovannes-, *Taşnaksutyun'a İş Kalmadı,* (Ermenice'den çev. Hatem Cabbarlı), Mıhitarian yay., Viyana 1923.

KEVORKIAN, R.H.-PABOUDJIAN, P.-, *Les Armeniens dans l'Empire Ottoman a la veille du genocide,* Paris, 1992.

KÜÇÜK, Cevdet-, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897),* İstanbul 1986

KURAN, Ercüment-, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)", *Tarih Boyunca Türk Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara 1985, s. 21.

LEPSIUS, Dr. Johannes-, *Deutschand und Armenien, 1914-1918,* Potsdam 1919.

LOWRY, Heath W.-, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası,* İstanbul 1991.

MARQUART, Josef -, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenisehen Nation,* Berlin 1920.

MCCARTHY, Justin-, *Population History of the Middle East and Balkans,* İstanbul, ISIS Press, 2002.

Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, (New York University Press, 1983).

"Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son*

Döneminde Ermeniler, (Ed. Türkkaya Ataöv), TBMM yay., Ankara 2002, s. 63-83.

OREL, Ş.- YÜCE, S.-, *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü,* TTK yay, Ankara 1983.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920, Devlet Arşivleri

yay, Ankara 1995. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İşbirliği, 1845-1890, 1891-1893,* Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay, I-II, Ankara 2004.

ÖZDEMİR, Hikmet-, *Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918,* TTK yay., Ankara 2005.

Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı, Türkiye Bilimler Akademisi yay, Ankara 2005.

ÖZDEMİR, H_v ÇİÇEK, K., TURAN, Ö., ÇALIK, R., HALA-ÇOĞLU, Y-, *Ermeniler Sürgün ve Göç,* TTK yay-, Ankara 2004.

POMİANKOVVSKİ, Joseph-, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an der Türke-i aus der Zeit des Weltkrieges,* Zürich, Leipzig, Wien 1928.

SACHAR, Howard M.-, *The Emergence of the Middle East, 1914-1924,* Alfred A. Knopf, New York, 1969.

SARAFIAN, Ara-, *United States official Documents on the Armenian Genocide,* Vol I, The Peripheries, Watertown, Massachusetts 1994.

SARINAY, Yusuf-, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", *Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Sempozyumu,* Gazi Üniversitesi, 23-25 Kasım 2005, Ankara. Basılmamış sunum.

ŞENER, Abdüllatif-, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt 8, Sayı 1 (Ankara 1990), s.

ŞİMŞİR, Bilal-, *Les Deportes de Malte et les Allegations Arme-niennes,* Ankara 1998.

SONYEL, Salahi-, *The Great War and the Tragedy of Anatolia,* TTK yay., Ankara 2000.

Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, ATAŞE yay, Ankara 1979.

URAS, Esat-, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* İstanbul 1976.

BELGELER

BELGE 1
RUS ORDUSUNDAKİ ERMENİLER

(Archives des Afferes Etrangères de France, Série Levant, Arménie, Vol. 2, folio 47)

Délégation Nationale Arménienne

E 311 1

3 DEC 1918

Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur, au nom de la Délégation Nationale Arménienne, de soumettre à Votre Excellence la déclaration ci-dessous en lui rappelant:

Que les Arméniens, dès le début de la guerre, ont été des belligérants de facto, comme vous avez bien voulu le reconnaître vous-même, puisqu'au prix des sacrifices les plus lourds et des souffrances endurées pour leur attachement indéfectible à la cause de l'Entente, ils ont combattu aux côtés des Alliés sur tous les fronts:

En France, par leurs Volontaires enrôlés dès les premiers jours dans la Légion Étrangère, où ils se sont couverts de gloire sous le drapeau Français;

En Palestine et en Syrie, où les Volontaires Arméniens, recrutés par la Délégation Nationale à la demande même du Gouvernement de la République, ont formé plus de la moitié du contingent français et ont pris une grande part à la victoire du Général Allenby, ainsi que ce dernier et leurs Chefs français l'ont officiellement déclaré;

Au Caucase où, sans parler des 150,000 Arméniens dans l'Armée Impériale Russe, plus de 40,000 de leurs Volontaires ont contribué à la libération d'une partie des vilayets arméniens et où, sous le commandement de leurs Chefs Antranik et Nazarbekoff, ils ont seuls de tous les peuples de

Son Excellence
Monsieur S. Pichon
Ministre des Affaires Etrangères

PARIS.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, la nouvelle assurance de ma plus haute considération,

Le Président,

BELGE 2
FRANSIZLARIN ANADOLU PLANLARI

(Archives de France, Guerre Mondial, 1914-1914/Turquie/ Vol. 848, 849, 850)

75

BELGE 3
MUSA DAĞI ERMENİLERİ VE FRANSIZLAR
(Archives de France, Turquie/Vol. 870/Suriye-Filistin)

MINISTÈRE
DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES

Déchiffrement

Télégramme

DUPLICATA

90

A 394 2

Nº 814

Le Caire 10 septembre 1915

16 h 30 reçu 18,45

A djebel - Moussa dans le sud ainsi que golfe d'Alexandrette et près d'Antioche, six mille arméniens se sont révoltés pour éviter d'être massacrés ils demandent à nos bâtiments de guerre de leur donner des armes pour se défendre et d'amener en lieu sûr leur femmes et leurs enfants.

Defrance

BELGE 4

YUNANİSTAN'IN 15 BİN TÜFEK, 2 MİLYON MERMİ GÖNDERECEĞİ, 5 KASIM 1914

(Archives de France, Turquie/Vol. 867/Suriye-Filistin)

MINISTÈRE
—
AFFAIRES ÉTRANGÈRES
—
Déchiffrement

Télégramme

26

DUPLICATA

A 394 2

Le Caire, 5 novembre 1914, 18 h. 35.

Reçu à 20 h. 10.

N° 147.

Très confidentiel.

M. Picot est arrivé hier soir. Au moment où il quitte la Syrie, il désire vous adresser un rapport sur la situation actuelle de ce pays. Je vous transmets d'autant plus volontiers ce rapport que les vues qui y sont exprimées correspondent exactement à celles que j'ai exposées à maintes reprises depuis quatre ans sur l'intérêt d'une action française à entreprendre en Syrie lorsque les circonstances s'y prêteraient et que le dernier communiqué reçu annonce que la flotte alliée a ouvert les hostilités aux Dardanelles.

"Télégramme de M. Picot.

Ainsi que l'Ambassade de France a déjà dû le faire connaître à V. Exc., les Libanais ont insisté très vivement depuis des semaines auprès du Consulat général en vue d'obtenir que des armes fussent envoyées dans la Montagne afin de pouvoir résister à une agression turque. Je n'ai pas cru en raison de la politique suivie par les Puissances de la Triple Entente vis-à-vis de la Turquie pour éviter la guerre devoir répondre directement à ces sollicitations.

Toutefois pour éviter que des demandes soient faites auprès d'autres Consulats généraux qui pourraient les accueillir au grand détriment de notre influence, j'ai

BELGE 5

ZEYTUNLU ERMENİLERİN İSYAN ETTİKLERİ VE TÜRKLERE KARŞI SAVAŞTIKLARI

(Turquie / Vol. 887 / Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915)

N394 3

134

Arménie

2

COPIE POUR INFORMATION

NUBAR PASHA 12 AVENUE TROCADERO PARIS

ALEXANDRIE 85 28/5 12H35

En voulant s'enrôler dans l'armée turque arméniens Zeitoun se sont retirés dans montagnes, premier contingent envoyé contre eux anéanti, ils combattent maintenant contre vingt mille soldats turcs leur situation serait alarmante s'ils n'étaient pas secourus temps utile =

MEGUERDITCHIAN =

BELGE 6

VAN VE ÇATAK'TA ERMENİ İSYANININ DEVAM ETTİĞİ VE 6000 KİŞİNİN ÖLDÜRÜLDÜĞÜ

(Turquie / Vol. 887. Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915)

Arménie 101

M. Sazonov télégraphie à M. Iswolsky que les autorités de Tiflis ont reçu par un envoyé de la colonie arménienne de Van, une lettre cousue dans la doublure de son vêtement, dont le texte suit: "Dans la province de Van on a tué jusqu'à six mille personnes. Van et Chatak se défendent énergiquement, les deux ont [illegible] à la ville de Van. Nous faisons notre dernier effort. Nous attendons impatiemment des secours. Suppliez de faire vite. Après il sera trop tard."

Cette lettre porte la date du 20 avril.

Les Ambassadeurs de Russie à Paris et à Londres sont chargés de porter les renseignements ci-dessus à la connaissance des deux Cabinets. -//

Paris le 14 mai 1915.

BELGE 7

HORIZON GAZETESİ'NDE YAYINLANAN BİR ERMENİNİN MEKTUBUNDA VAN, BİTLİS VE MUŞ'TA ERMENİ İSYANININ DEVAM ETTİĞİ

(Turquie/Vol. 887, Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915)

[illegible], et Arménie   Urgent   111

2. 20 mai 1915

Le journal Horizon de Tiflis publie dans son numéro du 17 mai la lettre suivante d'un Arménien [illegible] datée de Tiflis :

DIRECTION POLITIQUE ET COMMERCIALE
1394-3

« dans les régions de Van, de Bitlis et de Mouch, les arméniens sont en état d'insurrection. En certains endroits la lutte prend un caractère implacable et acharné. Les renseignements qui nous parviennent d'Erzeroum dépeignent la situation sous les couleurs les

BELGE 8

KAFİLELERİN KORUMA ALTINDA GÖNDERİLMELERİ

(BOA, DH, Şifre, No. 54/10)

BELGE 9
ERMENİLERİN SEVK EDİLMESİNDEKİ GAYE VE ESASLAR

(BOA, DH, Şifre, No. 55/292)

BELGE 10/1
GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİ

(BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 341055)

BELGE 10/2
GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİ

باب عالی

BELGE 10/3
GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİ

BELGE 11

ABD'NİN MERSİN KONSOLOSUNUN RAPORU

(US ARCHIVES NARA 867.4016/193)

[redacted]

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER OF 1-8-58 FROM W. H. ANDERSON, STATE DEP'T BY [signature] DATE [illegible]

Copy.
No. 484

AMERICAN CONSULATE,

Mersina, Turkey, September 11, 1915

The Honorable

Henry Morgenthau,

American Ambassador,

Constantinople.

Sir:-

I have the honor to inform you that since the writing of my despatch No. 478 dated August 30, 1915, (sent to-day with other correspondence by special privilege of Governor-General) thousands of additional Armenians from the north have arrived here and been transported to the Aleppo region. Since that over 6,000 have also been deported from the city of Adana without any special regard for the exception supposedly given to Catholics and Protestants. I telegraphed Your Excellency of the latter fact on the 5th instant. The cause of the increased severity was the arrival of Ali Munif Bey, Mustechar of the Foreign Office who decided that no exceptions should be made and deportations be completed as soon as possible. He was supported by the Adana Union and Progress Club, a rabid anti-Armenian organization. Many who believed themselves excepted were thus "hustled" off without time for preparation and consequently worse off than those originally notified to leave. The congestion of people at the various stations en route caused terrible suffering and hardship to the people deported. The Government is however now transporting them by train from Tarsus to Osmanie which is a great relief.

The authorities no longer appear disposed to grant exceptions in favor of teachers and pupils of American

school

BELGE 12

BOGHOS NUBAR PAŞA'NIN FRANSA DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA GÖNDERDİĞİ MEKTUP

(Archives des Afferes Etrangères de France, Série Levant, Arménie, Vol. 2, folio 47)

Paris, le 11 Décembre 1918

SOUS-DIRECTION D'ASIE
11 DEC 1918

Mon Cher Ministre,

Ainsi que vous m'en avez exprimé le désir, j'ai l'honneur de vous donner ci-dessous une évaluation approximative que nous avons des déportés et réfugiés arméniens de Turquie, qui sont dans un complet dénuement et ont besoin d'être secourus d'urgence.

Il s'en trouve environ 250,000 au Caucase
40,000 en Perse
80,000 en Syrie-Palestine
20,000 à Mossoul-Bagdad

Total 390,000

Le nombre total des déportés a été évalué de 6 à 700.000 âmes. Les chiffres que je vous donne ne sont donc que ceux des rescapés se trouvant actuellement au territoire conquis par les troupes alliées. Quant au reste des déportés disséminés encore dans les déserts nous n'avons jusqu'ici aucun renseignement à leur sujet.

Veuillez agréer, Mon Cher Ministre, l'assurance de ma haute considération et de mes sentiments dévoués.

Boghos Nubar

Monsieur [illegible]
Ministre [illegible] Plénipotentiaire
Ministre des Affaires Etrangères

PARIS.

Lettre envoyée par M. Bogos NUBAR, Représentant des Arméniens en France, au Ministère des Affaires Etrangères (Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, Arménie, vol 2, folio 47).

BELGE 13

SURİYE'DE AMERİKAN YARDIM KURULUŞLARININ YARDIMI

(US ARCHIVES State Department Record Group 59, 867.48/271'den Ara Sarafyan, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, Vol II, s. 112-113)

No. 534
COPY

AMERICAN CONSULATE

Aleppo, Syria, February 8, 1916.

THE HONORABLE
HENRY MORGENTHAU,
AMERICAN AMBASSADOR,
CONSTANTINOPLE, TURKEY.

SIR:

I have the honor to transmit herewith a copy of a report received from reliable sources in reference to the number of Armenian immigrants in this vicinity, between here and Damascus and in that surrounding country, and down the Euphrates river as far as Dier-el-Zor, showing a total of about 500,000 persons. In connection with the relief sent by Mr. Peet for these people it would seem proper to state the sum of Ltq. 500 weekly is entirely inadequate to aid even a small part thereof, in fact as a person cannot live on less than 2 gold piasters per day, it will require the sum of Ltq. 10,000 a day to keep those alive who are in good health, to say nothing for the ill.

The Protestants have a fairly good organization for the caring for and distribution of money and other help to those in the localities mentioned in the list. The two distributing centers are Aleppo, which comprises all of the places mentioned on the list except Damascus, which is the other distribution center. Rev. Vahan Tahmizian may be charged with the distribution at the latter place.

Copy is enclosed for Mr. Peet. Please have him take energetic measures in this matter and advise me thereof.

I have the honor to be, Sir,
Your obedient servant
Signed J. B. Jackson
Consul

Enclosure: Copy
310.

Source: U.S. State Department Record Group 59, 867.48/271

COPY

The following is the statistics of Armenian immigrants according to best information:

Damascus as far as Maan, more than	100,000
Hama and surrounding villages	12,000
Homs and surrounding villages	20,000
Aleppo and surrounding villages	7,000
Maara and surrounding villages	4,000
Bab and surrounding villages	8,000
Mumbidge and surrounding villages	5,000
Ras-el-Ain and surrounding villages	30,000
Rakka and surrounding villages	10,000
Der-el-Zor and surrounding villages	300,000
Total	486,000

February 3, 1916.

BELGE 14/1

ERMENİ PATRİKHANESİ'NCE DE ONAYLANAN GERİ DÖNENLERLE İLGİLİ RAPOR

(US ARCHIVES NARA, T 1192 R2. 860J.01/395)

HIGH COMMISSION
OF THE
UNITED STATES OF AMERICA.

March 1, 1921.

No. 72

DEPARTMENT OF STATE
MAR 24 1921
DIVISION OF NEAR EASTERN AFFAIRS

The Honorable

The Secretary of State,

Washington.

Sir:-

I have the honor to enclose herewith a copy of a statement furnished by the Armenian Patriarchate in regard to [illegible] the number and condition of the Armenians in the boundaries of the former Turkish Empire. The original of this statement was sent to the British authorities in London [illegible] be used in connection with the recent conference on Near Eastern Affairs.

In view of the source of this information the Department will understand that the statistics make as favorable a case for the Armenians as is possible. It was felt that the report would be valuable however for the files of the Department and as a basis of comparison with other statistics on this same subject, which may be available.

I have the honor to be, Sir,

Your obedient servant,

[illegible] High Commissioner.

Enclosure.

BELGE 14/2

ERMENİ PATRİKHANESİ'NCE DE ONAYLANAN GERİ DÖNENLERLE İLGİLİ RAPOR

THE NUMBER OF ARMENIANS IN THE BOUNDARIES OF THE TURKISH EMPIRE

There are now approximately 600,000 Armenians in the provinces which formed part of the old Ottoman Empire before the Treaty of Sevres.

2.-

HOW ARE THEY DISTRIBUTED?

The following statistics show the number of Armenians in each Sandjak of the Empire. In Villayets where the Armenian population was small, the number of Armenians living in the whole Villayet is given.

I-Constantinople	I50,000
2-Villayet of Andrinople	6,000
3- Nicomedia (Independant Sandjak)	20,000
4- Khudavendighiar	
a- Sandjak of Broussa	II,000
b- Sandjak of Biledjik	4,800
5- Kalei Sultanee (Independant Sandjak)	900
6- Karassi " "	5,800
7- Affion Karahissar " "	
8- Kutahia " "	7,000
9- Villayet of Aidin (Smyrna)	I0,000
10- Villayet of Kastamoni	
II- Bolou (Independant Sandjak)	6,000
I2- Angora	
a-Angora	
b-Kirshehir	2,800
c-Chorum	
d-Tongat	3,000
I3 Caesarea (Independant Sandjak)	4,000
I4- Villayet of Konia	I0,000
I5- Sivas	
a-Sandjak of Sivas	I2,000
b- " " Tokat	I,000
c- " " Amasia	2,000
d- " " Shabin Karahissar	I,000
I6- Trebizond	
a-Trebizond	

BELGE 14/3

ERMENİ PATRİKHANESİ'NCE DE ONAYLANAN GERİ DÖNENLERLE İLGİLİ RAPOR

b-Lazistan	10,000
c-Gümush Hane	
17- Djanik	8,000
18- Villayet of Erzeroum (Erzeroum, Erzindjan, Kelkit)	1,000
19- Villayet of Van (only in the city)	500
20- " " Bitlis nobody	
21. " " Diarbekir	3,000
22- Mamouret ul Aziz	
a- Harpout	30,000
b- Malatia	2,000
c- Dersim	5,000
23- Villayet of Adana	180,000
24- Aleppo	
a-Aleppo	5,000
b-Aintab	12,000
25- Ourfa (Independant Villayet)	8,000
26- Marash (Independant Villayet)	20,000
27- Jerusalem	8,000
28- Villayet of Damascus	400
29- Villayet of Beirut	1,000
30- Villayet of Bagdad	1,000
31- Villayet of Basra	400
32- Villayet of Moussoul	800
	[illegible]
	15.000
	[illegible]

In addition to this, there are still Armenian orphans and young girls in Moslem houses, who have not yet been liberated. It is known that in the Arabian desert a large number of Armenian orphans is still held in bondage by Arab tribes.

Orphans and young girls in the district of

Dair el Zor

a- Near the Zobar, Agedar and Tragora tribes	500
b- Near the Djibour tribe	600
c- Near the Shammar tribe	700
d- Near the Anezee tribe	2,000

BELGE 14/4

ERMENİ PATRİKHANESİ'NCE DE ONAYLANAN GERİ DÖNENLERLE İLGİLİ RAPOR

-5-

In Ras-ul-Ain near the Tchetchen tribes	2,000
In Constantinople and its surroundings	6,000
Nicomedia Broussa Balikessir Karahissar Bolou Eskishehir Konia	2,000 1,000 3,000
Kastamoni	500
Trebizond	2,000
Sivas	3,500
Caesarea	3,200
Erzeroum	3,000
Diarbekir Mardin	25,000
Harpout	3,000
Bitlis Van	8,000
Total number	424,900

But however the total given above does not represent the entire number. Many Armenians had adopted Islam to get rid of the unspeakable crime and of the persecution organized by the Ittihad, and many others, who had been deported, lived in different districts in disguise.

Rev. Vartan Amirhanian, who managed to remain in Harpout during the whole period of the war, informed us that a great number of strangers, who were known to the Turks or were disguised in Turkish dress during the war, revealed themselves to be Armenians after the armistice. Moreover, it is believed that many Armenians still hide themselves in some safe shelter perhaps on the mountains and do not dare to come out for fear of being subject to persecution even now.

It would not be safe to estimate the number of these people but in all probability there are as many as 20,000 of them.

BELGE 15

İNGİLİZ KARADENİZ ORDUSU İSTİHBARAT BİRİMİNİN SAVAŞ KABİNESİNE SUNDUĞU RAPOR

(UK Archives, WO 158/933, No. 5796, I, p. 3)

- 3 -

3. WASTAGE OF MAN-POWER.

From Table "A" the total number of Turks in 1914 was - 8,182,000.
" " "B" the considered average estimate of Turks at present time is - 6,960,000.

The difference therefore may be taken as wastage of man-power, and is 1,222,000.

TABLE "A". (Turkish official source).

VILAYET.	TURKS.	GREEKS.	ARMENIANS.	TOTAL.
ADRIANOPLE	560,600	208,800	84,100	390,500
ADALIA (Sanjak)	235,730	12,400	650	248,780
ANGORA	671,900	80,300	54,000	752,900
AIDIN	1,049,100	299,100	20,700	1,648,900
TREBIZOND	961,100	161,800	40,800	1,128,700
ERZERUM	674,100	74,900	61,800	810,800
[illegible] (Sanjak)	185,000	27,000	52,800	264,800
KONIA	750,900	25,100	12,800	789,200
KASTAMUNI	737,200	21,000	9,000	767,200
SIVAS	939,800	75,300	151,700	1,166,800
ADANA	341,000	9,000	57,700	408,000
KARASSI (Sanj.)	355,600	97,500	8,700	465,800
CONSTANTINOPLE	560,400	205,900	84,100	851,500
	8,182,000	1,024,700	717,450	10,065,650.

Jews and other nationalities:- 1,500,000.

[illegible]	672,800	4,300	136,000	814,800

TABLE "B".

Considered Average Estimate at Present time (Nov.1919.

ADRIANOPLE	540,000	200,000	19,500	[illegible]	
ADALIA (Sanjak)	231,000	15,000	400	[illegible]	
ANGORA	650,000	80,000	60,000	790,000	
AIDIN	1,000,000	500,000	31,000	1,531,000	
TREBIZOND	550,000	400,000	90,000	1,040,000	
ERZERUM	480,000	[illegible] 22,500	27,000	[illegible]	507,000.
[illegible]	180,000	27,000	60,000	[illegible]	
KONIA	750,000	60,000	12,000	812,000	
KASTAMUNI	600,000	20,000	12,000	732,000	
SIVAS	685,000	[illegible]	20,000	[illegible]	667,000.
ADANA	352,000	10,000	72,000	434,000	
KARASSI	340,000	97,000	9,000	446,000	
CONSTANTINOPLE	360,000	201,000	50,000	340,000	
	6,960,000	[illegible] 1,219,000	548,100	[illegible] 8,897,000	
City of SMYRNA (included above)	110,000	115,000	14,000	237,000	

Jews and other nationalities:- 1,400,000.

There are no figures for the Vilayet of [illegible].

[illegible]

[illegible]	672,800	4,300	136,000	814,800

TABLE "B".

Considered Average Estimate at Present time (Nov.1919.

BELGE 16

MAVİ KİTAP YAZARI ARNOLD TOYNBEE'NİN GÖREV ŞEMASI

(UK Archives, Public Record Office, INF 41 B'den Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Ankara 2005, s. 70)

Assistant Director
Major-General Lord Edward Gleichen,
K.C.V.O., C.B., &c.
(at 82, Victoria Street).

Intelligence Bureau
(Mainly enemy)

(a)
Germany and Switzerland
J.W. Headlam
Edwyn R. Bevan
G. Saunders

(b)
Austria-Hungary and Poland
R.W.Seton-Watson
B. Namier

(c)
Russia
Rex A.Leeper
Professor J.Young Simpson

(d)
Bulgaria, Roumania, Serbia and Greece
A.W. Allen Leeper

(e)
Ottoman Empire, Mesopotamia, Arabia, Egypt, &c.
Arnold J. Toynbee

(f)
France, Spain and Italy
John Bailey
J.C.Powell

(g)
Scandinavia, Holland and Belgium
Sir Evelyn Grant Duff, K.C.M.G.
Sir Arthur Herbert, G.C.V.O.

Library

T.Rolleston

BELGE 17

AMERİKA'YA GÖÇEN ERMENİLERLE İLGİLİ GEMİ YOLCU LİSTELERİ

(US ARCHIVES, NARA T 715, Roll 2967, Vol. 6779)

LIST OR MANIFEST OF ALIEN PASSENGERS FOR THE UNI[TED]

S.S. — Passengers sailing from

BELGE 18

İSTANBUL İNGİLİZ BÜYÜKELÇİLİĞİ'NE GÖRE 1921 YILINA AİT ERMENİ NÜFUSU

(US ARCHIVES, NARA 867.4016/816. Jan. 10,1923)

[redacted]

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER OF 1-6-58 FROM W. H. ANDERSON, STATE DEPT BY [signature] DATE [illegible]

Approximate number of Armenians in the world, November 1922.

Of the total indicated below, 817,873 are refugees from Turkey. The figures as to the refugees are based upon information furnished by the British Embassy, Constantinople, and by the agents of the Near East Relief Society, in 1921. The total given does not include the able-bodied Armenians, who are retained by the Kemalists, nor the women and children,- approximately 96,000,- according to the League of Nations- who have been forced to embrace Islam.

1.-	In Turkey :		
	Constantinople............	150,000	
	Asia Minor................	131,000	
			281,000
2.	In Russia :		
	Republic of Erivan	1,200,000	
	Georgia	400,000	
	Azerbaidjan	340,000	
	Region of TransCaspian	30,000	
	Other parts of Russia	225,000	
			2,195,000
3.	In Syria, Palestine and Mesopotamea	104,000	
	Egypt, Sudan and Abyssinia	28,000	
	India, Java and Australia	12,000	
	Persia	50,000	
			194,000
4.	In Greece and Cyprus	79,000	
	Bulgaria	46,000	
	Roumania	43,000	
	Central and Western Europe	58,000	
			226,000
5.	In the United States and Canada	125,000	
	South America	3,000	128,000
			3,024,000

867.4016/816

BELGE 19/1

ERMENİ YETİMLERİN AİLELERİNE TESLİMİ

(BOA, DH, ŞFR, No. 96/248)

BELGE 19/2
ERMENİ YETİMLERİN AİLELERİNE TESLİMİ
(BOA, HR, MÜ, No. 43/2-17)

BELGE 20/1

Kafileleri Korumakla Görevli Jandarmaların Görevlerini Suistimalleri Dolayısıyla Azilleri ve Divan-ı Harbe Verilmeleri

(BOA, DH, ŞFR, No. 57/309, 6 Kasım 1915)

BELGE 20/2

AZİZİYE KAYMAKAMI'NIN AZLİ VE DİVAN-I HARBE SEVKİ

(BOA, DH, ŞFR, No. 57/116, 6 Kasım 1915)

داخلیه نظارتی

امنیت عمومیه مدیریتی

(شیفره)

BELGE 20/3
TONOS KAYMAKAMI'NIN AZLİ VE DİVAN-I HARBE SEVKİ

(BOA, DH, ŞFR, No. 57/105, 24 Ekim 1915)

دَاخليه نظارتى

امنيت عموميه مديريتى

عمومى

خصوصى

(شيفره)

BELGE 21

Suriye Divan-ı Harb-i Örfisi'nin Kararı

(BOA, Hariciye Siyasî, No. 2882/29-25)

BELGE 22

Depolarda Muhafaza Edilen Ermenilere Ait Eşyaların Sahiplerine İadesi

(BOA, DH, ŞFR, No. 96/230)

BELGE 23

TALAT PAŞA TARAFINDAN GÖNDERİLEN ŞİFRE TELGRAFLARINDAN BİR ÖRNEK

(Yard. Doç. Dr. Zafer Gölen Arşivi)

TELEGRAMME

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

DİZİN

A

B

Ç

D

E

F

G

H

İ

M

N

O

P

R

S

Ş

T

U

V

W

Z

HARİTA-1

